

नेपालको वन व्यवस्थापनमा वातावरणीय न्याय

जगन्नाथ अधिकारी र शरद घिमिरे

भूमिका

वन व्यवस्थापन प्रणाली भन्नाले वन तथा वन्य सम्पदाको प्रयोग र त्यसको प्रबन्ध तथा त्यससँग जोडिएर आउने सामाजिक व्यवस्था मिलाउन आवश्यक पर्ने संस्थागत विकास र प्रयासहरूको कार्यान्वयनका साथै वन्य उत्पादनको वितरणको व्यवस्था मिलाउनु भन्ने बुझिन्छ। वास्तवमा वनक्षेत्रबाट प्राप्त हुने उत्पादनको दिगो र अविच्छिन्न आपूर्तिको सुनिश्चितताका लागि वन व्यवस्थापनको कार्य गरिन्छ। हुन त यसको निश्चित कार्ययोजना र उद्देश्य हुन्छ; जस्तै स्थानीय जनताको आवश्यकताको पूर्ति, जैविक विविधताको संरक्षण, भूसंरक्षण, पर्यटन वा हरियाली तथा दृश्य सुन्दरता, औद्योगिक कच्चा पदार्थको आपूर्ति अथवा व्यापारिक नियतले काठ, दाउरा वा अन्य स्रोतको उत्पादन आदि। वन व्यवस्थापनका निश्चित वैज्ञानिक वा प्राविधिक प्रकृयाहरू हुन्छन्: जस्तै प्रजातिको छनोट, वृक्षरोपण, बार बन्देज, माटो/रोग/कीरा उपचार, भाडीको सफाई, कटनी, छटनी, एकल्याउने, पत्ल्याउने तथा उत्पादन लिने प्रकृया (harvesting), आदि। नेपालको सन्दर्भमा वन व्यवस्थापनको महत्व, त्यसको नीतिगत व्यवस्था र व्यवस्थापनका लागि भइरहेका प्रयासबारे यस लेखमा चर्चा गरिएको छ। लेखमा वातावरणीय न्यायको सन्दर्भमा नेपालको वन व्यवस्थापनका प्रयासहरूको चर्चा गरिएको छ।

वन व्यवस्थापनअन्तर्गत यस लेखमा सामुदायिक वन, राष्ट्रिय तथा कबुलियती वन तथा संरक्षित क्षेत्रबारे विस्तृत छलफल गरिएको छ। यी वन व्यवस्थापनका तरिकाको सैद्धान्तिक व्याख्या, विवरण र यिनमा देखिएका वातावरणीय न्यायसम्बन्धी मुद्दाहरू लेखमा समावेश गरिएका छन्। अन्तमा निष्कर्ष र वातावरणीय न्यायको स्थिति सुधार्न केही सुझावहरू समेत दिइएको छ।

वन-विज्ञानको ज्ञानको विकास र उद्देश्य

वन तथा अन्य प्राकृतिक स्रोतको व्यवस्थापन विभिन्न सैद्धान्तिक मान्यताअनुसार गरिन्छ। पूर्ण वैज्ञानिक व्यवस्थापनको मान्यताअनुसार प्राकृतिक स्रोतहरू केवल भौतिक वस्तुका रूपमा मानव प्रयोगका लागि मात्र हुने स्रोतका रूपमा हेरिन्छन्। पश्चिमी देशको धार्मिक (जुडियो-क्रिस्चियनिटी) मान्यताले पनि मानिसलाई प्रकृतिभन्दा ठूलो देखाएको छ, र मानिसले प्रकृतिको नियन्त्रण र प्रयोग गर्नुपर्छ, भन्ने मार्गनिर्देश गर्दछ। यस विश्वास र अति वैज्ञानिक सोचाइले गर्दा वनजङ्गल एक उपभोग्य वस्तु मात्र ठानिएको छ। मानिसको प्रयोग मात्र नभएर भूसंरक्षण र वातावरणको संरक्षणमा पनि वनले खेल्ने भूमिकाका बारेमा वैज्ञानिक मान्यता नभएको होइन, तैपनि यस्तो मान्यताअनुरूप मानिसलाई नियन्त्रक र व्यवस्थापकका रूपमा मानिएको छ। संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनमा पनि यस मान्यताले असर पुऱ्याएको छ, जसबारे पछि विस्तृत चर्चा गरिन्छ।

पश्चिमी देशमा वनको व्यवस्थापन मुख्यतः औद्योगिक उत्पादनका लागि गरिँदै आइएको छ। उनीहरूको उद्देश्य मुख्यतः काठको उत्पादनका लागि वनजङ्गल व्यवस्थापन गर्ने हो। यसबाहेक वनजङ्गल मनोरञ्जन र वन्यजन्तु संरक्षण प्रदान गर्ने वस्तुका रूपमा हेरिन्छ। नेपालको २००७ सालपछिका नीति-नियममा पनि माथि उल्लिखित मान्यताले असर पारेको देखिन्छ, जुन खासगरी ब्रिटिश उपनिवेश र उनीहरूले प्रदान गरेको पढाइको असर मानिन्छ। ब्रिटिश सरकारले भारतलाई उपनिवेश बनाएपछि भारत र नेपालको वनजङ्गल उनीहरूले काठ आपूर्तिको लागि प्रयोग गरे र यही प्रयोगलाई बढावा दिन सोही अनुसारको व्यवस्थापन विधि अपनाउन प्रेरित गरे। यसै समयमा नेपाली तराईको सालका जङ्गलका काठ ब्रिटेनलगायत भारतमा प्रशस्त प्रयोग गरिएको थियो। भारतमा पनि वनजङ्गल स्थानीय समुदायहरूबाट खोसेर केन्द्रको नियन्त्रणमा राखियो, ताकि राज्यले यस्ता वनहरू आफ्नो इच्छामुताबिक प्रयोग गर्न सकोस्। वनविज्ञानको पढाइ पनि यस्तो किसिमबाट गरियो कि वनलाई राज्यको नियन्त्रणमा लिनुपर्ने, वन र समुदायलाई फरक रूपमा हेर्नुपर्ने, तथा वैज्ञानिक प्रबन्धका लागि समुदायलाई अलग गर्नुपर्ने कुरा विद्यार्थीलाई सिकाइयो। नेपाललगायत भारतका शुरुशुरुका वन नीतिहरूलाई यस्तो पढाइले प्रभावित गरेको थियो।

नेपालमा विभिन्न विकास कार्यक्रम शुरु भएपछि वनलाई राष्ट्रियकरण गरियो र विभिन्न क्षेत्रमा भएका सामुदायिक वनलाई निरुत्साहित गरियो। यस्तो केन्द्रीकृत वन प्रबन्ध प्रणालीमा मानिस तथा समुदायलाई वनको शत्रु मानिन्छ। त्यसकारण जनसङ्घा र गरिवी बढेपछि वन संरक्षणमा बाधा पर्ने मान्यता राखिन्छ। नेपालमै पनि यस्ता विवादहरू धेरै उठेका थिए। वनजङ्गल सखाप हुनुमा गरिवहरूको मुख्य भूमिका हुन्छ, भन्ने मान्यता राखिएको थियो। सन् १९७० को दशकमा इरिक एकहोम (सन् १९७६) ले नेपालको वन विनाश र बढ्दो जनसङ्घाको चित्रण गरी लेखेको किताबले अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा नेपालको वातावरणप्रति वनको चिन्ता दर्शाउन निकै ठूलो भूमिका खेल्थ्यो।

यसले नेपालको वातावरण र वनप्रति पश्चिमाहरूको ध्यानाकर्षण गर्न सफल भयो । यद्यपि यो किताब वन व्यवस्थापनमा समुदायको भूमिकाबारे अनभिज्ञ नै थियो ।

आजभोलि गरिबीको कारण र जनसङ्ख्याको वृद्धिले मात्र वन विनाश हुन्छ, भन्ने तर्क बलियो मानिँदैन किनभने गरिबलाई बाँच्नका लागि मात्र भएपनि स्रोतको संरक्षण गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । वास्तवमा वन विनाश सरकार वा राज्यको नीति-नियम र धनी वर्गको उपभोगका कारणले गर्दा हुने कुराले हिजोआज व्यापक मान्यता पाएको छ ।

नेपाललगायत पूर्वीय संस्कृतिमा वन वा प्रकृतिलाई समाज वा संस्कृतिको उपज र एउटा अभिन्न अङ्गका रूपमा हेरिन्छ । यस्तो संस्कृतिअनुसार वनलाई उपभोग्य वस्तुका रूपमा मात्र नहेरी धार्मिक रूपमा पनि महत्ता दिइन्छ । यसकारण समुदाय र धर्मअनुसार वनको व्यवस्थापनमा पनि भिन्नता देखिन्छ । यस्तो सांस्कृतिक मान्यताले वन संरक्षणमा समेत सहयोग पुग्दछ ।

वनजङ्गलको व्यवस्थापनलाई सम्पत्तिको स्वामित्व (property ownership) को दृष्टिबाट पनि फरकफरक रूपमा हेरिएको छ । साधारणतया वनलाई साझा सम्पत्ति (common property) का रूपमा हेरिन्थ्यो । तर पश्चिमी देशहरूमा साझा सम्पत्ति राख्न नहुने मान्यताको विकास भयो । सन् १९६८ मा हार्डिनले 'साझा सम्पत्तिको दुखान्त' (ट्राजडी अफ कमन्स) को सिद्धान्त प्रतिपादन गरे (हार्डिन सन् १९६८) । यस सिद्धान्तअनुसार साझा सम्पत्तिको राम्रो व्यवस्थापन नहुने र यो विस्तारै खतम हुँदै जाने मान्यता विकसित भयो । हार्डिनको भनाइअनुसार साझा सम्पत्ति कसैको सम्पत्ति पनि हुँदैन (common property is no one's property) । हार्डिनले साझा सम्पत्तिका रूपमा एउटा चरनको उदाहरण दिएका थिए । उदाहरणमा एउटा व्यक्तिले सार्वजनिक ठाउँमा गाई चराएबापत प्राप्त हुने नाफा सम्पूर्ण रूपमा लिन्छ, तर यस्तो चरनबाट हुने नोक्सान सम्पूर्ण समाजले बेहोर्छ । तसर्थ त्यस व्यक्तिलाई जति सक्थो उति गाई चराउँदा फाइदा हुन्छ । तर समुदायका सम्पूर्ण व्यक्तिले यस्तै प्रकारको सोचाइ राख्दा भने चउर नै नष्ट हुनपुग्छ । यो सिद्धान्तले यति मान्यता पायो कि विश्व व्याङ्क, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषलगायतका विकास गर्ने जिम्मा पाएका अन्य संस्थाहरूले विकासशील देशहरूमा स्रोतको स्वामित्वमा निजीकरण हुनुपर्दछ, भन्ने तर्क अगाडि सारे ।

नेपालकै सन्दर्भमा पनि शुरुशुरुमा बनाइएका नीतिनियम 'ट्राजडी अफ कमन्स' को सिद्धान्तबाट नै अभिप्रेरित भएको देखिन्छ । वनजङ्गल राष्ट्रियकरण गर्नु पनि यही सिद्धान्तको उपज मानिन्छ । तर नेपाललगायत कतिपय विकासोन्मुख देशमा समुदाय बलियो भएको तथा वनजङ्गल, चउर, चरन आदि संस्कृतिका अभिन्न अङ्ग भएकाले विभिन्न सांस्कृतिक नियमहरूले गर्दा 'ट्राजडी अफ कमन्स'को सिद्धान्त लागू नहुने निष्कर्ष आउन थाल्यो । नेपालकै विभिन्न जाति जनजातिहरूमा यस्ता सांस्कृतिक नियम-कानून थिए जुन सबैले मान्नुपर्ने हुन्थ्यो । जस्तै गुरुङ समुदायमा रीतिथितिअनुसार सामुदायिक नियम मान्न प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो रगतले कागजमा सही-छाप गर्नुपर्थ्यो । शेर्पाहरूको 'नेवा' चलन अहिले पनि प्रसिद्ध छ । मनाडीहरूको 'चुम नाम'

चलनले गाईवस्तुको चरनको व्यवस्थापन गरिरहेको छ। यी सामुदायिक चलनले वन, चरन, चउर खानेपानी आदि स्रोतहरू राम्रोसँग व्यवस्थापन भएका छन्। यस अवस्थालाई दृष्टिगत गरी अहिले सामुदायिक नियन्त्रण भएका सम्पत्तिलाई साझा सम्पत्ति (common property) भनिन्छ, जसमा 'ट्राजडी अफ कमन्स'को सिद्धान्त लागू नहुने मान्यता राखिन्छ। तर यो सिद्धान्त खुला पहुँच भएका साझा सम्पत्ति (open access property) मा भने लागू हुने देखिन्छ किनभने यहाँ सामुदायिक नियन्त्रण हुँदैन। नेपालको सामुदायिक वन साझा सम्पत्ति (common property) हो भने अन्य राष्ट्रिय वनहरूलाई खुला पहुँचको सम्पत्ति (open access property) मान्न सकिन्छ।

शुरुशुरुमा वन-विज्ञानमा पढाइएको ज्ञानले पूर्वीय संस्कृति वा आदिवासी समाजमा विद्यमान स्वामित्वको अस्तित्वसमेत अस्वीकार गरेको पाइन्छ, जसले गर्दा ठूला ठूला द्वन्द्व/विवादहरू पनि भए। उदाहरणको लागि भारतकै भारखण्ड क्षेत्रलाई लिन सकिन्छ। भारखण्डमा आदिवासीहरूले वन-जङ्गल आफ्नो समाजको स्वामित्वमा राखेका थिए। उनीहरूसँग व्यक्तिगत रूपमा स्वामित्वको कागज-पत्र थिएनन्। वन-क्षेत्रमा समाजको स्वामित्व स्थापना गर्ने मुख्य प्रमाण उनीहरूको पुर्खाको चिहान थियो। तर ब्रिटिशहरूको सम्पत्ति कि त निजी हुन्छ कि त राज्यको मात्र हुन्छ, भन्ने मान्यताको कारणले आदिवासीको वन-क्षेत्र राज्यको नियन्त्रणमा पुग्यो। त्यस क्षेत्रमा पछि सालको रूख (जुन आदिवासीको दैनिक जीवनको लागि महत्वपूर्ण थियो) काटेर छिटो काठ तयार हुने भनेर टीक (teak) लगाइयो। यसै कारणले नै त्यहाँ आदिवासी विद्रोह चर्केको थियो।

माथिको बयानबाट के थाहा हुन्छ भने 'ज्ञान'को उत्पादन र प्रयोग कुनै एउटा राजनीतिक वा वर्गीय फाइदाको लागि गरिँदा गरिब जनता, आदिवासी समुदाय, गरिब देशलाई पनि नराम्ररी प्रभाव पार्छ। वैज्ञानिक ज्ञान भन्दैमा यसले सधैंभरि सबैलाई फाइदा दिँदैन। यस्तो ज्ञानलाई पनि आलोचनात्मक भएर हेर्नु पर्दछ। वैज्ञानिक ज्ञानको नाम दिएर शक्तिशाली वर्ग, देश वा क्षेत्रले कमजोर देश, वर्ग, क्षेत्रलाई वातावरणीय अन्यायमा पुऱ्याएको हुन्छ। यस्तो अन्याय मुख्यतः स्रोतको नियन्त्रणमा देखिन्छ, जसले ठूला ठूला राजनीतिक द्वन्द्वको पनि सृजना गर्छ।

नेपालमा वनको स्थिति

नेपालको बढ्दो जनसङ्ख्या तथा वन विनाशले खतरापूर्ण स्थितिको सङ्केत गरेको चर्चा विगत तीन दशकअगाडि नै शुरु भएको हो (एकहोम सन् १९७६)। वास्तवमा नेपालमा आधाभन्दा बढी जनता पहाडी भेगका कमजोर जलाधार क्षेत्रमा बस्दछन्। खेतीपातीका लागि उपयुक्त जमिन र सुविधाहरूको अभावका बावजुद पनि उनीहरूको मुख्य पेसा कृषि हो। बढ्दो जनसङ्ख्याका लागि ठूलो मात्रामा वन विनाश भई भूक्षय हुन सक्ने सीमान्त जमिन खेती र चरनका लागि प्रयोग गर्ने प्रचलन रहिआएको छ। नेपालको ग्रामीण समुदायको जीविकाका लागि वन एउटा अभिन्न स्रोत हो। इन्धनका लागि दाउरा आपूर्तिको लागि मात्र नभएर पशुका लागि घाँसपात, निर्माण सामग्री-काठ, आदिका

लागि वन एउटा मात्र उपाय हो । यहाँको निर्वाहमुखी कृषि प्रणालीअन्तर्गत बाली उत्पादन, जमिनको विस्तार, पशुपालन, आदि वनस्रोत तथा वनक्षेत्रमा नै आधारित छ किनभने ९० प्रतिशत ऊर्जाको आवश्यकता दाउराबाट प्राप्त हुन्छ । रूखका पात, वनका घाँस वा अन्य फाँसबाट नै पशुपालनका लागि आहाराको स्रोत हो । वनबाट प्राप्त हुने घाँसपातकै भरमा रहेको पशुपालन बाली उत्पादनको मुख्य आधार हो ।

यसरी नेपालमा एकातिर बहुसङ्ख्यक ग्रामीण कृषिमा आश्रित समुदायले इन्धन, घाँसपातदेखि कृषि औजार आदिका लागि वन्य उत्पादनमा पूर्ण रूपले भर पर्नुपर्छ भने अर्कोतिर वन विनाशको दर तीव्र रहेको र त्यसको मुख्य दोषी ती समुदाय नै रहेको देखाइन्छ । सन् १९६४ को ६४ लाख हेक्टर वनक्षेत्र सन् १९८५ मा ५५ लाख हेक्टर र सन् १९९४ मा ४२ लाख हेक्टर पुगेको देखिन्छ । यो विनाशका लागि बढ्दो जनसङ्ख्याको निर्वाहका लागि वन्य स्रोतमा परेको चाप र कृषि क्षेत्रको विस्तार प्रमुख कारणका रूपमा चित्रण गरिन्छ । वास्तवमा वन विनाशका लागि विगतका गलत सरकारी नीति र प्रयासहरू नै धेरै हदसम्म जिम्मेवार छन् (हेर्नुहोस् तालिका १) । उदाहरणका लागि सन् १९५० देखि १९८५ सम्म सरकारी नीतिअनुरूप तराई र शिवालिक (चुरे) क्षेत्रमा लगभग

तालिका १. नेपालको वन क्षेत्र अतिक्रमण र वन विनाशको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

वर्ष	पृष्ठ घटना
विसं २०११	नेपालको पहाडी क्षेत्रमा भीषण बाढी र पहिरो गएको
विसं २०१२/१३	राप्ती दून विकास कार्यक्रमअन्तर्गत जङ्गल क्षेत्र आबाद गर्न वितरण गरिएको
विसं २०१३	निजी वन राष्ट्रियकरण हुँदा परेको नकारात्मक प्रभावले विर्ता जग्गामा भएको वनजङ्गल फँडानी गरी आवादी जग्गाका रूपमा देखाउने क्रम बढेको
विसं २०१३/२०	भापा, सर्लाहीको सागरनाथ र गौशाला तथा रूपन्देहीका धेरै भागमा वन फँडानी गरी बस्ती बसालिएको । वर्मा र आसामबाट खेदिएका नेपालीलाई मोरङ र भापाको बुधवारमा वन फाँडेर बसाइएको । सुकुमबासी, भूतपूर्व सैनिक, राजनीति पीडित, बाढी पीडितका नाउँमा भापा, मोरङ, सुनसरीको चकरघट्टी, सर्लाहीको मुर्तिया, महोत्तरी, चितवन र रूपन्देहीको धेरै ठाउँमा वन फँडानी भई आबाद गरिएको ।
विसं २०२१	पुनर्वास कम्पनीको स्थापना भएको ।
विसं २०२५	पुनर्वास विभाग खडा भएको ।
विसं २०२७	भोडा ऐनले भापा, मोरङ र सुनसरीका विभिन्न ठाउँका जङ्गल आवादीमा बदल सहयोग पुऱ्याएको ।
विसं २०२९/३२	२०२९ सालमा कञ्चनपुरमा शुक्लाफाँटा तथा २०३२ सालमा मुगु जिल्लामा रारा र सुनसरी जिल्लाको कोशी टप्पुमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्षको स्थापना गराउन निकुञ्ज र आरक्षभित्रका जनतालाई प्रतिस्थापन गर्दा जग्गा सट्टापट्टा दिँदा वन फँडानी भएको ।
विसं २०३६	राजनीतिक अस्थिरता र फाइदाको लागि जनमत संग्रहको समयमा तराईका वनको अत्यधिक फँडानी भएको । त्यतिबेला भारतमा नेपालको सीमा नजिक प्रशस्त काठ-मिल स्थापना भए र फँडानीबाट तराईको चारकोसे फाडी नराम्री टुकिन पुगेको थियो ।
विसं २०४६	राजनीतिक अस्थिरताको फाइदा लिन वन फँडानी भएको । आन्दोलनपछि वनेको सरकारले वन-फँडानी रोक्न विशेष पहल गर्ने भनी सार्वजनिक रूपमा उद्घोष गरेको थियो ।

स्रोत: वन विभाग (२०५९) र अन्य ।

२ लाख हेक्टर वन क्षेत्र बसाइँ सरेका पहाडी भेकका बासिन्दाको पुनर्वास कार्यक्रमका लागि पूर्ण रूपले नष्ट भएको थियो । करिब २ दशकअधिसम्मको वनसम्बन्धी सरकारी नीतिले

वनमाथि राज्यको पूर्ण नियन्त्रण कायम राखेको थियो । स्थानीय समुदायलाई बाहेक गरी सरकारी स्वामित्वमा मात्र राखेर वनको संरक्षण गर्ने प्रयासले स्थानीय जनता र समुदायका लागि पहिलादेखि उपभोग गरिँदै आएको सार्वजनिक प्राकृतिक स्रोत खुल्ला पहुँच भएको स्रोतका रूपमा रूपान्तरित हुन पुग्यो । र, वन विनाशमा सघाउ पुग्यो । यसरी खेती-किसानी गर्ने समुदाय निर्वाहकै लागि पनि केही हदसम्म वन विनाशको जिम्मेवार भए पनि विगतको तीव्र वन विनाशको मुख्य कारण भने वनलाई सरकारी वा केन्द्रीय नियन्त्रणमा राख्ने, स्थानीय समुदायको कुनै भूमिका नभएको गलत सरकारी नीति नै हो । नीतिगत सुधारको क्रममा पछि आएर सरकारी नियन्त्रण रहेको केही वन क्षेत्र सामुदायिक व्यवस्थापनका लागि स्थानीय समुदायलाई हस्तान्तरण गरियो । वातावरणीय न्यायको दृष्टिकोणले यो एउटा सकारात्मक कदम थियो । यद्यपि सरकारी पक्षले स्थानीय समुदायलाई स्रोत र उपभोगको अधिकार प्रदान गर्न थप प्रयास गर्नुका साथै विनाभेदभाव (क्षेत्रीय हिसाबले पनि) स्थानीय समुदायको वन व्यवस्थापन गर्ने सामर्थ्यलाई मान्यता दिनुपर्ने आवश्यकता अद्यापि देखिन्छ ।

नेपाल वन विनाशका कारणहरूको झलक तलका केही तथ्यहरूले समेत दिन्छन्:

- विभिन्न आयोजना कार्यक्रमका लागि प्रदान गरिने जग्गा वन क्षेत्रकै हुन्छ । जस्तै: सडक, नहर, विद्युत, स्कूल, क्याम्पस, विश्वविद्यालय, सरकारी कार्यालय, उद्योग प्रतिष्ठान, विमानस्थल, जडीबुटी वा कृषिसँग सम्बन्धित आयोजना, आदि । ती आयोजना/कार्यक्रममा त्यहाँका स्थानीय जनताको सहमति, सल्लाह वा निर्णय प्रकृत्यामा सहभागिता नहुने मात्र नभई प्राप्त लाभान्शको भागिदार बन्न सकेका हुँदैनन् । जनताले विभिन्न कार्यक्रम/आयोजनाको विरोधमा अभियान समेत सञ्चालन गर्न पुगेको पाइन्छ ।
- बसाइ सरेका समुदाय वा अन्य विभिन्न कारण (जस्तै बाढी, पहिरो)बाट विस्थापित हुन पुगेका वा विस्थापित गराइएका (आयोजना वा निकुञ्ज/आरक्षको स्थापनार्थ) जनतालाई पुनर्स्थापना गरी बसोबास गराउन वनजङ्गल फँडानी गरेर आबाद गरिन्छ ।
- तालिका १ बाट वन विनाशको प्रमुख कारण नै गलत सरकारी नीति र स्थानीय जनताको सहभागिता नहुनु देखिन्छ । तर पनि वन अतिक्रमणका मुख्य कारणमा सरकारी निकायबाट गरिव तथा पिछ्छडिएका वा निम्न आय भएका जनताको साधन स्रोत पूरा गर्ने प्रयासलाई प्रमुख रूपमा देखाइन्छ ।

तालिका २: वनको तुलनात्मक तथ्याङ्क

वन सर्भेक्षण	वन क्षेत्र (प्रतिशत)	बुटचान क्षेत्र (प्रतिशत)
FAO (1954)	४७.६ (वन तथा बुटचान क्षेत्र)	
LRMP (1978/79)	३८	४.७
Master Plan (1985/86)	३७	४.८
National Forest Inventory-NFI (1996)	२९	१०.६

स्रोत: वन विभाग (२०५९) र अन्य ।

- अत्यधिक वन विनाशले स्रोतको उपलब्धतामा पनि उल्लेख्य कमी आएको छ । वनजस्तो प्राकृतिक स्रोत, जो हाम्रो सन्दर्भमा जीविकोपार्जनको एक महत्वपूर्ण साधन हो, त्यसको अभाव तथा वितरणमा नियन्त्रण राख्ने सवालले गर्दा पनि वन व्यवस्थापनमा वातावरणीय न्यायको आवश्यकता देखिन्छ । स्रोतहरूको न्यायोचित वितरणमा मात्रै यो सम्भव हुन सक्छ ।

वनसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाको विकास

२०१३ सालभन्दा पछिको नेपालको वनसम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको चर्चा यहाँ गरिन्छ, किनभने यसअघि विभिन्न स्थानीय समुदाय, आदिवासी समूहहरूले आफ्नो परम्परागत पद्धतिअनुसार आ-आफ्ना क्षेत्रको वन व्यवस्था गरेका थिए । निजी वन-जङ्गल राष्ट्रियकरण ऐन, २०१३ ले कुनै संस्थागत तथा क्षमतागत हिसाबले सुदृढ नभई अधिराज्यको वन-जङ्गल 'राष्ट्रिय धनको एक आवश्यक भाग'का रूपमा परिभाषित गर्दै राज्यको नियन्त्रण कायम गरेको थियो । यसको व्यवस्थापनको सर्वेसर्वा सरकारी अधिकृतलाई सुम्पदै स्थानीय जनताको परम्परागत र सामुदायिक अधिकारलाई पूर्णतः लत्याएको थियो । यद्यपि गरिब तथा भूमिहीन किसानबाहेक जग्गा जमिन भएका व्यक्तिहरूका लागि भने 'आबादी जग्गा वा घर कम्पाउण्डभित्रको वन'को मान्यताका रूपमा उनीहरूलाई वनको स्वामित्व प्रदान गरिएको थियो । त्यस्तै आफ्नो स्वामित्वमा रहेको जग्गा जमिनमा वनक्षेत्र भएमा त्यसको राष्ट्रियकरण हुने भयले निजी जग्गा बचाउनैका लागि पनि विभिन्न व्यक्तिहरूले वनको विनाश गर्ने काम गरे । यसप्रकार सामुदायिक दायित्वको अभावमा वनजङ्गल खुला पहुँचको स्थितिमा पुगेपछि वन विनाश, अवैध काठ दाउरा सङ्कलन, विक्री-वितरण तीव्र भयो र 'सन् २००० सम्म अधिराज्यको कुनै पनि वनजङ्गल नरहने स्थिति' (एकहोम सन् १९७६) को सूचक बन्न पुग्यो ।

त्यसपछि लागू भएको वन ऐन, २०१८ वन स्रोतको सामाजिक/आर्थिक विकासमा परिचालन गर्नुभन्दा नीतिगत व्यवस्था मिलाउनमै केन्द्रित भएको थियो । सरकारी निकायका काम, कर्तव्य तोक्न तथा दण्ड जरिवाना व्यवस्था गर्न केन्द्रित भएको सो ऐनले वनमा सरकारी नियन्त्रण कायमै राखेको थियो । यसले नियन्त्रणमा लिएको अधिकांश वनक्षेत्र हालसम्म पनि 'राष्ट्रिय वन'कै रूपमा कायम छ । यसै समयमा पहाडी क्षेत्रका बासिन्दाहरू थोरै सङ्ख्यामा रहेका आदिवासी समूह बस्दै आएका घना वन क्षेत्र भएको तराई र भित्री मधेशमा बसाइ सर्न थाले । सरकारी निकायहरू नै उनीहरूको बस्ती बसाउन सक्रिय भए । बसाइ सरेका बासिन्दाको बस्ती तथा कृषि क्षेत्रको विस्तारका लागि वनको ठूलो हिस्सा नाश भएको थियो (हेर्नुहोस् तालिका १) ।

विक्रम संवत् २०३३ सम्ममा नीति निर्माताहरूले अधिराज्यको वनको अत्यन्तै नाजुक भएको स्थितिको आधारमा वनजङ्गलको उचित संरक्षण र व्यवस्थापनमा स्थानीय जनताको सहभागिता आवश्यक रहेको ठहर गरेर राष्ट्रिय वन योजना (२०३३) पारित गरे । यसले नेपालको वनजङ्गल सार्वजनिक स्रोत भएकाले जनताको हकहितका लागि

प्रयोग गरिनुपर्ने मान्यता राखेको थियो । उक्त योजनामा वन व्यवस्थापनको मुख्य उद्देश्य प्राकृतिक सन्तुलन कायम राख्ने, आर्थिक विकास, वैज्ञानिक व्यवस्थापन प्रयास, प्राविधिक विकास तथा सार्वजनिक सहयोगको विस्तारमा जोड दिने थियो । वनक्षेत्रको स्वामित्वको आधारमा, वनक्षेत्रलाई राष्ट्रिय वन (सरकारद्वारा नियन्त्रित वन), सामुदायिक वन (ग्रामीण समुदायद्वारा व्यवस्थित वन), कबुलियती वन (कुनै संस्था, व्यक्ति वा समूहलाई उपभोग र व्यवस्थापनका लागि कबुलनामा गरेर दिइएको वन), निजी वन (निजी स्वामित्वको जमिनभित्र निजी प्रयासद्वारा विकास गरिएको वन) र विशेष वन (संरक्षण क्षेत्र/निकुञ्ज/आरक्षभित्रको संरक्षित वन वा कुनै मन्दिर, धार्मिक परिसरभित्रको धार्मिक महत्वको वन) गरी पाँच प्रकारले वर्गीकरण गरिएको थियो । यसरी राष्ट्रिय वन योजना (२०३३) ले नै सामुदायिक वनको अवधारणालाई औपचारिक मान्यता दिएको थियो ।

त्यसपछि छैठौँ पञ्चवर्षीय योजना (२०३७-२०४२) मा भएको वनसम्बन्धी नीतिले वनस्रोतको व्यवस्थापन, संरक्षण र उपयोगका लागि स्थानीय समुदायको सहभागितामा जोड दिएको थियो । यो कुरा सातौँ पञ्चवर्षीय योजना (२०४२-२०४७) मा दोहोच्याउँदै सरकारी वनको केही क्षेत्र समुदायलाई हस्तान्तरण गर्ने आवश्यकता औल्याइएको थियो । यसरी वनक्षेत्रमा भएका नीतिगत सुधारहरूको एउटा मार्गदर्शक संरचनाका रूपमा वनक्षेत्रको गुरुयोजना (२०४६) आएको हो । यसले नै सामुदायिक वनको राष्ट्रिय नीति तय गरेको हो जसको कार्यान्वयनका लागि पछि त्यसैको आधारमा वन ऐन (२०४९), वन नियमावली (२०५१) जारी भएको थियो । यी कानूनी व्यवस्थापछि वन व्यवस्थापनमा सामुदायिक वनको विकास द्रुततर गतिमा अघि बढेको पाइन्छ । वनक्षेत्रका गुरुयोजना (एचएमजी सन् १९८८) ले सामुदायिक वनलाई वन व्यवस्थापनको कार्यनीतिमा प्राथमिकता प्रदान गरेको छ । सामुदायिक वनको विकासमा पनि गरिब समुदाय अथवा समुदायका गरिब जनतालाई प्राथमिकता दिएको पाइन्छ । सामुदायिक आवश्यकता पूरा भएर बाँकी बच्ने वनको व्यवस्थापनको प्राथमिकतामा गरिबीको रेखामुनिका जनता, साना किसान तथा वनमा आधारित उद्योगधन्दा परेका छन् ।

वास्तवमा वन व्यवस्थापनका लागि लामो अवधिसम्म (सन् १९८९-२०१०) विभिन्न कार्यक्रम निर्दिष्ट गर्ने वनक्षेत्रको गुरुयोजना (master plan for forestry sector) २०४६ सालमा घोषणा गरिएको थियो । यसमा उल्लिखित दीर्घकालीन तथा मध्यकालीन उद्देश्य प्राप्तिका निमित्त वन व्यवस्थापनका विभिन्न कार्यक्रम अगाडि सारिएका छन् । यसमध्ये सामुदायिक वन कार्यक्रम, कबुलियती वन कार्यक्रम तथा संरक्षित क्षेत्रसम्बन्धी कार्यक्रमका लागि भएका प्रयास, त्यसको प्रगति विवरण र ती कार्यक्रममा वातावरणीय न्यायको अवस्थाका बारेमा तल चर्चा गरिन्छ । वन क्षेत्रको गुरुयोजनाको मुख्य उद्देश्य वनको जनसहभागिताद्वारा प्रबन्ध गरी स्थानीय बासिन्दाको वनपैदावार सम्बन्धी आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्नु रहेको छ ।

वन व्यवस्थापनका प्रयासहरू

- सामुदायिक वन व्यवस्थापन (Community Forestry Program)
- कबुलियती वन व्यवस्थापन (Leasehold Forestry Program)
- संरक्षित क्षेत्र (Protected Area Program)

सामुदायिक वन कार्यक्रम

वन क्षेत्रको गुरुयोजना (२०४६) ले सर्वप्रथम सामुदायिक वनको नीतिगत व्यवस्था गरेको थियो । वन ऐन (२०४९) र वन नियमावली (२०५१) को व्यवस्थाले सामुदायिक वन कार्यक्रमले कानूनी मान्यता पाएको थियो । त्यसपछि, नेपालमा सामुदायिक वनको विकास तीव्र क्रममा भएको पाइन्छ । करिब १२ हजार उपभोक्ता समूहहरूलाई सामुदायिक वन हस्तान्तरण भएको छ । यसबाट करिब १३ लाख घरधुरी लाभान्वित भएको जनाइएको छ ।

सामुदायिक वनले वन व्यवस्थापनमा समुदायको सहभागिता त्यसका लागि स्थानीयस्तरमा योजना निर्माण, नेतृत्व विकास, वनको दिगो उपभोग र संरक्षणका लागि महत्वपूर्ण साबित भएको छ । निर्णय प्रकृतिलाई ग्रामीणस्तरमा विकेन्द्रीकरण गरेको छ । वातावरणीय न्यायको दृष्टिकोणमा प्राकृतिक स्रोतको व्यवस्थापन त्यसमा आश्रित समुदायको हातमा पुग्नु निश्चय पनि सकारात्मक पक्ष हो । तर पनि यस कार्यक्रमको विस्तार हुँदै जाँदा विभिन्न समस्याहरू देखापरेका छन् । तीमध्ये विभिन्न प्रशासनिक वा व्यवस्थापकीय वा नीतिगत समस्याबारे सरकारी क्षेत्रबाट अत्यधिक चर्चा गरिए पनि सामाजिक न्याय प्राप्तमा देखापरेका समस्याहरूको चर्चा भने न्यून पाइन्छ । हालसम्म चर्चा गरिएका सामुदायिक वनसम्बन्धी समस्याहरूमा संस्थागत समस्याहरू नै बढी देखिन्छन् ।

सामुदायिक वनसम्बन्धी केही तथ्याङ्क

- श्री ५ को सरकारले लगभग ३५,००,००० हेक्टर वनक्षेत्र (नेपालको सम्पूर्ण वनक्षेत्रको लगभग ६१ प्रतिशत) सामुदायिक वनका रूपमा स्थानीय जनतालाई हस्तान्तरण गर्न सकिने अनुमान गरेको छ ।
- पछिल्लो आँकडाअनुसार (४ डिसेम्बर २००२) अधिराज्यभरि ११,८६० समूहहरूले ९,४०,३१६ हेक्टर वनक्षेत्र सामुदायिक वनका रूपमा व्यवस्थापन गरेका छन् । यसबाट १३,११,८२१ घरधुरी लाभान्वित भएका छन् ।
- सामुदायिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रमका लागि अधिराज्यका ७४ जिल्लामा काम भइरहेको छ ।
- भौगोलिक क्षेत्रका आधारमा हस्तान्तरण भएका समूहहरू (प्रतिशत): पूर्वाञ्चल (२१.९), मध्यमाञ्चल (२१.५), पश्चिमाञ्चल (३०.३), मध्यपश्चिमाञ्चल (१४.९) र सुदूरपश्चिमाञ्चल (१२.२४) ।

- भौगोलिक क्षेत्रका आधारमा हस्तान्तरण भएका वन क्षेत्र (प्रतिशत): पूर्वाञ्चल (३०.३), मध्यमाञ्चल (२१.८), पश्चिमाञ्चल (१८.७), मध्यपश्चिमाञ्चल (१७.९) र सुदूरपश्चिमाञ्चल (११.२) ।
- महिलाहरूबाट मात्रै सञ्चालित १३७९३.०५ हेक्टर क्षेत्रफल व्यवस्थापन गर्ने सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको सङ्ख्या ५३८ छ (५८ जिल्लामा) जसमा ४३,०७५ घरधुरीको प्रतिनिधित्व छ । महिला मात्रको उपभोक्ता समूह जम्मा ४ प्रतिशत हुन आउँछ भने महिलाको सहभागिता जम्मा २३ प्रतिशत मात्र छ ।
- उपभोक्ता समितिमा अधिकतम महिला सहभागिता भएको समूह डडेल्धुरा (२९) मा छ भने कपिलवस्तु जिल्लामा समितिमा १ भन्दा बढी महिलाको सहभागिता नै छैन । त्यस्तै सर्लाहीमा कुनै पनि उपभोक्ता समितिमा कम्तीमा २ महिलाको सहभागिता छ ।

स्रोत: वन विभाग (२०५९)

सामुदायिक वन व्यवस्थापनमा विद्यमान वातावरणीय अन्याय

नेपाली समाजमा भएका विभिन्न प्रकारका सामाजिक भेदभावका स्वरूप प्राकृतिक स्रोतको उपयोगमा पनि छन् । जीवनयापन र खाद्य सुरक्षाका लागि प्राकृतिक स्रोतहरूको उपयोग गर्ने विभिन्न उपाय भएकाले नै सामाजिक भेदभावका स्वरूपहरू अटाएका छन् । हाम्रो समाजमा भएका वर्ग, जात-जाति लिङ्ग वा राजनीतिक शक्ति आदिका आधारमा भएको विभेदले नै प्राकृतिक स्रोतमा पहुँच पाउन, लाभमा भागिदार हुन, सूचना वा जानकारीको सरल पहुँच पाउन, नीतिनिर्माण वा निर्णय प्रकृत्यामा सहभागी हुन वा न्याय प्रकृत्यामा पहुँच हुन अप्ठेरो बनाएको छ । यो नै नेपालको ग्रामीण परिवेशको वातावरणीय अन्यायको प्रमुख मुद्दा हो ।

तालिका ३. वन व्यवस्थापनका मुख्य स्थानीय सरोकारवालाहरू (Stakeholders)

र उनीहरूको मुख्य रुचि

सरोकारवाला	रुचिको पक्ष
वन उपभोक्ता समूह (व.उ.स.)	वनको अवस्था, व.उ.स.को संस्थागत प्रकृया, समूहका सदस्यहरूको प्रतिक्रिया/ अनुभव, समूह बाहिरकाको बन्धुस्रोतमा भएको चाख
व.उ.स.भित्रका विशेष चाख राख्ने समूहहरू	शक्ति सन्तुलन, व.उ.स. का निर्णयहरू र त्यसबाट आफ्नो चाखमा पर्ने प्रभाव, वनबाट आफ्नो आवश्यकता पूर्ति हुने सम्भावना
व.उ.स.का घरधुरीहरू	लाभ-लागत, समूहको निर्णयको प्रभाव, निजी वृक्षरोपणका निर्णयहरू
जिल्ला वन कार्यालय/रेञ्जपोस्ट	वनको अवस्था, व्यवस्थापन कार्य, वन संरक्षण र विकास कार्यहरू, कार्ययोजना-अनुसारको गतिविधि, कोषको उपयोग, अन्य राष्ट्रिय वन क्षेत्रमा परेको प्रभाव
वन उपभोक्ता महासङ्घ र त्यसको शाखा	विवाद/द्वन्द्वको समाधान, सामुदायिक विकासमा परेको प्रभाव, उपभोक्ताको अधिकारको संरक्षण
स्थानीय गैरसरकारी संस्था/आयोजनाहरू	लाभको बाँडफाँडको संयन्त्र, शासन तथा संस्थागत प्रवन्ध, स्रोत व्यवस्थापनमा सहभागीमूलक कार्यको सम्भावना
अन्य स्थानीय सङ्घ/संस्था	स्थानीय विकासमा योगदान, जनचेतना र परिचालन
छिमेकी समुदाय	सा.व.को लाभ-लागत, स्रोतको पुनः नवीकरण, वनको अवस्था, अन्य राष्ट्रिय वन क्षेत्रमा पर्ने प्रभाव
राजनीतिक दलका स्थानीय इकाई	निर्णय प्रकृया, लाभको वितरण, स्रोत तथा आय आर्जन

स्रोत: पौडेल र अरूहरू (सन् २००१) ।

सामुदायिक वनमा देखापर्ने विवाद वा द्वन्द्वात्मक स्थिति धेरैजसो सामाजिक पृष्ठभूमिबाट आएका हुन्छन् जुन व्यक्तिगत वा समूहगत हुन्छन् । कुनै एक उपभोक्ता समूहभित्रको विवाद, उपभोक्ता समूहहरूबीचको विवाद र उपभोक्ता समूह र सरकारी निकायबीचको विवाद (श्रेष्ठ सन् २००१) को परिभाषाभित्र विभिन्न अन्यायपूर्ण स्थितिहरू प्रष्ट देख्न सकिन्छ । वन व्यवस्थापनमा देखापर्ने यी विवादहरू सिमानासम्बन्धी, संस्थागत (संस्थागत र प्रशासनिक/सरकारी निकाय), प्राविधिक (आवश्यकता वा अन्य आधार), नीतिगत (स्थानीय वा राष्ट्रिय आवश्यकता) भन्दा जात/जाति/लैङ्गिक वा वर्गको आधारमा देखापर्ने सामाजिक समस्याहरू वातावरणीय न्यायको दृष्टिकोणबाट महत्वपूर्ण छन् । वातावरणीय अन्यायका घटनाहरू धेरैजसो एउटा उपभोक्ता समूहभित्र हुन्छन् । उपभोक्ताहरूको पहिचान गर्दा बहुसङ्ख्यक माथिल्लो वर्ग वा जातको प्रभावमा रहेको उपभोक्ता समूहमा तल्लो जात भनिएका समुदायहरू, निम्न वर्ग वा अल्पसङ्ख्यामा रहेका समुदायहरू छुटेको पाइन्छ । यसरी एउटा उपभोक्ता समूहभित्र देखिने वातावरणीय अन्यायको समस्याको मूल कारणमा उपभोक्ता समूहमा समावेश हुन नपाउनु, निर्णय प्रकृत्यामा कुनै भूमिका नरहनु, उत्पादन वा अन्य लाभबाट वञ्चित हुनु प्रमुख छन् । यसको असरबाट विशेष जात/जाति/वर्ग/लिंग वा समुदायका व्यक्तिहरू पीडित भएको पाइन्छ । यस्तो स्थितिमा सामुदायिक वन नै सामाजिक न्यायको अवस्था बिगार्न सहायक भएको देखिन्छ ।

त्यस्तै सामाजिक संरचनामा पिछडिएका महिलाको स्थिति वन उपभोक्ता समूहमा समेत अन्यायपूर्ण देखिन्छ । शारीरिक श्रमदेखि निर्णय प्रकृत्या वा लेखपढको काममा महिलाको कम सहभागिता रहने स्थितिले उनीहरूको प्रभाव वा लाभमा हिस्सेदारी नगण्य हुन आउँछ । यसबाट महिला घरमूली भएको परिवार नै पीडित हुनपुग्छ । जस्तोसुकै समयमा पनि उपस्थित हुनुपर्ने बाध्यताको आधारमा सक्रिय तथा निष्क्रिय सदस्यका रूपमा वर्गीकरण गरिन्छ । यसबाट महिलाहरूमाथि हुने वातावरणीय अन्याय बढ्न जान्छ । नारीवादी सिद्धान्तअनुसार पुरुष वर्गले स्रोत सम्पत्ति र जमिनमाथि आफ्नो आधिपत्य कायम राख्न महिला वर्गको साथै प्रकृतिमाथि शोषण कायम गरेका हुन् । पुरुषकेन्द्रित सामाजिक संरचनाकै कारणले वातावरणीय समस्याहरू विकराल हुन पुगेको हो । तसर्थ महिलावर्गको भूमिकाबिना वातावरणीय दिगोपन आउन सक्दैन । यसतर्कको आधारमा सामुदायिक वनजस्ता कार्यक्रममा महिलाहरूको भूमिका बढाउनुपर्ने देखिन्छ । यद्यपि केही जिल्लाहरूमा महिलाद्वारा व्यवस्थित विभिन्न सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू पनि गठन भएका छन् ।

अध्ययनहरूले के देखाएका छन् भने सफल सामुदायिक वनमध्ये धेरै वनमा महिलाको सहभागिता र निर्णय प्रकृत्यामा राम्रो पहुँच छ । यस्ता वनबाट परिवारको खाद्य सुरक्षा, शिक्षामा पनि राम्रो प्रभाव पार्ने देखिएको छ । आम्दानी महिलाको हातमा गएमा यो आम्दानी घरको खाद्यान्न, शिक्षा, केटाकेटीको स्वास्थ्य, सरसफाइमा लगानी हुने भएकोले विकास कार्यक्रमको फाइदा महिलामा जानुपर्ने मान्यताको

विकास भएको हो । यसैले पनि सामुदायिक वनमा महिलाको पहुँच राम्रो हुनु पर्दछ । अहिले सामुदायिक वनले 'समुदायको हित'मा काम गरेको छ/छैन भन्ने विवाद भएको बेलामा महिलाको सहभागिता व्यवहारिक हिसाबले पनि महत्वपूर्ण छ ।

सामुदायिक वनबाट प्राप्त हुने लाभको भागीदार हुनबाट दलित वर्गहरू वञ्चित भएको तथ्य कास्कीका केही सामुदायिक वन समूहहरूको अध्ययनले पनि देखाउँछ (अधिकारी २०५९ग) । त्यस्तै वन संरक्षणको काममा दिइने योगदानहरू पनि विभेदपूर्ण छन् । निम्नवर्गका व्यक्ति वा महिलाहरूबाट शारीरिक श्रमको योगदान रहेको हुन्छ भने हुनेखाने वा शक्तिशाली वर्गका व्यक्तिहरू संरक्षणको कार्यमा (जहाँ शारीरिक श्रम खर्चनु पर्छ) उपस्थित हुँदैनन् । कमजोर वर्गहरूमा आफ्नो योगदानप्रति आवश्यक सचेतनाको अभाव रहेको स्थितिमा शक्तिशाली वर्गले आफ्नो शक्ति वा लेखापढीको कामबाट व्यवस्थापन प्रकृत्यालाई नियन्त्रण गरेका हुन्छन् । उनीहरूले आफ्ना कामलाई अस्पष्ट, अपारदर्शी बनाएका हुन्छन् । फलस्वरूप सीमान्त वर्गमाथिको वातावरणीय अन्याय अझ बढ्न पुग्छ ।

गरिव, दलित वा महिला वर्गको निर्णय प्रकृत्यामा उचित सहभागिता भएको देखिँदैन । उनीहरूको सहभागितामा विभिन्न अवरोध देखिन्छन् । जस्तै, लेखापढीको काममा अदक्ष, निरक्षर हुनु, सरकारी वा माथिल्लो निकायसँग कुराहरू राख्न नसक्ने स्थिति र दैनिक जीवनयापनमा नै उनीहरूको बढी श्रम र समय लाग्ने स्थिति, आदि । कहिलेकाहीं वन व्यवस्थापनसम्बन्धी बैठकको जानकारी नै नदिइने, राति वा अन्य असजिलो समय (जस्तै काम गर्ने समय) पारेर बैठक गर्नेजस्ता गतिविधिले पनि उनीहरूको सहभागितालाई न्यून बनाएको छ ।

सामुदायिक वनले पशुपालन वा दाउरा बेच्ने आदिजस्ता पेसाका व्यक्तिको जीविकोपार्जनमा सङ्कट ल्याएको छ । कर्णालीका भेडा पाल्ने व्यक्तिहरू यसका प्रत्यक्ष उदाहरण हुन् । सामुदायिक वन कार्यक्रमले यस्ता पेसाहरूका लागि पनि उचित व्यवस्था मिलाउनुपर्ने देखिन्छ । सामुदायिक वनले तल्लो वर्गमाथि हुने शोषणलाई वा उनीहरूको सीमान्तीकरणलाई बढाउने स्थिति आउनुहुँदैन । यस्तो कार्यक्रममा समुदायको बहुसङ्घटक मात्र नभई अल्पसङ्घटक स्थितिमा रहेका व्यक्तिको जीविकोपार्जनको सुरक्षालाई हेरिनुपर्छ । सामुदायिक वनको स्थापनाले परम्परादेखि स्रोतको उपभोग गर्दै आएका आदिवासी समुदाय पीडित भएका घटना पनि छन् ।

नेपालको ग्रामीण समुदायको जीविकाका लागि वन उत्पादन अत्यन्तै महत्वपूर्ण भएको बारे अघि नै चर्चा गरियो । यो एउटा जीविकोपार्जन सुरक्षाको महत्वपूर्ण आधार पनि हो । कतिपय ठाउँमा विगतमा परम्परागत तवरले स्थानीय समुदायले आफ्नो सम्पूर्ण अधिकार स्थापित गर्दै मौलिक नीतिले सञ्चालन गरेको उपभोग र व्यवस्थापनको प्रकृत्या अहिले केन्द्रीय सरकारी नीतिबाट चल्नुपर्ने स्थिति आएको छ । अझ विगतका ऐनले वन उत्पादनको उपभोगमा अत्यन्तै कडा बन्देजहरू लगाएका थिए । सामुदायिक वनको अवधारणामा स्थानीय समुदायको उपभोक्ता समूहले

वनको व्यवस्थापन गर्ने विकेन्द्रीकरणको पद्धति अपनायो । कुनै पनि समुदायको वरपरको वनजङ्गललाई सो समुदायका उपभोक्ताहरूको समूहले व्यवस्थापन गर्ने व्यवस्था भयो । वन कार्यालयले समूह दर्ता गरेर उनीहरूको कार्ययोजनालाई मान्यता दिएपछि प्राकृतिक स्रोतमा सामुदायिक पहुँचले कानूनी मान्यतासमेत प्राप्त गर्‍यो । तर जो व्यक्ति, समुदाय, परम्परागत उपभोक्ता भएर पनि विभिन्न कारणले समूहमा आबद्ध हुन सकेनन् वा पाएनन्, उनीहरूमाथिको बन्देज भने पहिलेको भन्दा अझ कडा हुन पुग्यो । यसरी विभिन्न सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक वा अन्य कारणले उपभोक्ता समूहबाट बाहेक गरिएका जनताको वन र वन्य उत्पादनमा पहुँच अझ टाढा पुग्यो र उनीहरूले उत्पादन प्राप्त गर्न अपनाउने प्रकृया/प्रयास अवैधानिक भए । यसरी सामुदायिक वनको मान्यतामा उपभोक्ता समूहको सदस्य हुनुपर्ने बाध्यता नै वन उत्पादनमा पहुँच पाउने कानूनी मान्यताप्राप्त आधार भएको छ । जातपात, वर्गीय वा लैङ्गिक आधार, वन वा गाउँको दूरीको आधारमा वा ऐतिहासिक राजनीतिक पृष्ठभूमिको आधारमा कतिपय परिवार, समुदाय वन उपभोक्ता समूहमा सहभागी हुन नसकेको विभिन्न अध्ययनले देखाएका छन् । यो एक प्रमुख वातावरणीय न्यायको समस्या बनेको छ ।

कबुलियती वन कार्यक्रम (Leasehold Forestry Program)

वनसम्बन्धी गुरुयोजनाले महत्व दिएको वन व्यवस्थापनको अर्को कार्यक्रम कबुलियती वन कार्यक्रम हो । वन ऐन, २०४९ मा कुनै पनि सङ्घ, संस्था, उद्योग प्रतिष्ठान वा समुदायलाई वनपैदावारमा आधारित उद्योगको कच्चापदार्थ उत्पादन गर्न, वनपैदावारको विक्रीवितरण गर्न, पर्यटन व्यवसाय वा वन्यजन्तु फार्म सञ्चालन गर्न वा कृषि वनवाली कार्य सञ्चालन गर्न राष्ट्रिय वनको कुनै भाग कबुलियती वनका रूपमा प्रदान गर्न सकिने व्यवस्था छ ।

कबुलियती वन प्रदान गर्ने प्रकृया वन नियमावली, २०५१ मा दिइएको छ । जसअनुसार कबुलियती वन माग गर्ने निकायले वन निर्देशक समक्ष रीतपूर्वक निवेदन पेस गरेमा उक्त वन क्षेत्र वरिपरिका समुदायलाई प्रतिक्रियाका लागि ३५ दिनको अवधि राखेर जानकारी दिइन्छ । सो समयवधिमा समुदायबाट उक्त वनको दाबी हुन आएमा तीन महिनाभित्र सो समुदायले उपभोक्ता समूह गठन गरिसक्नुपर्ने हुन्छ । यदि दिइएको अवधिभित्र समुदायबाट दाबी हुन नआएमा अथवा उपभोक्ता समूह गठन हुन नसकेमा कबुलियती वन प्रदान गर्ने प्रकृया अगाडि बढाइने व्यवस्था छ ।

वास्तवमा वन ऐन, २०४९ को कबुलियती वन प्रदान गर्ने मुख्य उद्देश्यमा व्यवसायिक प्रयोजन मात्र देखिन्छ । तर, वन नियमावली, २०५१ मा कबुलियती वन सुम्पने विशेष अवस्थान्तर्गत गरिवीको रेखामुनि रहेका समुदायका व्यक्तिहरूलाई लाभ हुने किसिमको कबुलियती वनसम्बन्धी आयोजनालाई पनि महत्व दिइएको छ ।

यसमा पहिलो प्राथमिकता नै गरिबीको रेखामुनि रहेका जनता छन् भने व्यावसायिक उद्देश्य वा वनमा आधारित उद्योगहरू त्यसपछिको प्राथमिकतामा मात्र पर्छन् । यसरी हाल कबुलियती वन कार्यक्रमलाई आर्थिक रूपले पिछ्छडिएका र गरिबीको रेखामुनि रहेका ग्रामीण जनसमुदायको पर्यावरणीय स्थिति सुधार्न ल्याइएको कार्यक्रम मानिएको छ । कबुलियती वन कार्यक्रमले प्राकृतिक स्रोतमा बढी आश्रित समुदायहरूलाई कृषि, वन, आर्थिक गतिविधि तथा अध्ययन अनुसन्धानको माध्यमबाट जीविकोपार्जनका उपायहरू प्रदान गर्ने लक्ष्य राखेको पाइन्छ ।

कबुलियती वनसम्बन्धी कार्यक्रम 'पहाडी कबुलियती वन तथा चरन विकास आयोजना' अन्तर्गत २०४९-५० सालमा काभ्रेपलाञ्चोक र मकवानपुर जिल्लाबाट शुरु गरिएको थियो । यो कार्यक्रम २०५७-५८ सालसम्म भित्री मधेशका १० जिल्ला (काभ्रे, सिन्धुपाल्चोक, मकवानपुर, रामेछाप, धादिङ, दोलखा, सिन्धुली, चितवन, तनहुँ र गोरखा) मा विस्तार भएको छ (वन विभाग २०५९) । २०५७-५८ मा आयोजना समाप्त हुँदासम्म १४,५६६ परिवारको संलग्नतामा २,०३८ वटा समूहलाई १३,०२५ हेक्टर वनक्षेत्र हस्तान्तरण गर्ने लक्ष्य राखिएको थियो । २०५७-५८ पछि यो कार्यक्रम श्री ५ को सरकारले आफ्नै स्रोतमा थप १६ पहाडी जिल्लामा विस्तार गरेर ११,२५३ परिवारको संलग्नतामा १,६५५ उपभोक्ता समूहलाई ७,०११ हेक्टर वन क्षेत्र हस्तान्तरण गरिएको छ ।

अर्कोतिर, व्यवसायिक उद्देश्यले प्रदान गरिने कबुलियती वन विगत ९ वर्ष (२०४९/५०-२०५७/५८) मा ३० सङ्घसंस्थाले २,३२५ हेक्टर वन क्षेत्र माग गरेकोमा ५ वटा सङ्घसंस्थालाई २१६ हेक्टर वन क्षेत्र कबुलियती वनका रूपमा हस्तान्तरण गरिएको छ । माग गर्नेमा सबैभन्दा बढी होटल व्यवस्थापन तथा पर्यटनसम्बन्धी संस्थाको सङ्ख्या ९ छ भने बढी क्षेत्र माग गर्ने एउटा चिया खेतीसम्बन्धी उद्योग (१,१०० हेक्टर) रहेको छ ।

वातावरणीय न्यायको सन्दर्भमा कबुलियती वन कार्यक्रम: सबलपक्ष

गरिबी निवारणमा सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यका साथ वन क्षेत्रमा सरकारले तर्जुमा गरेको एकमात्र कार्यक्रम कबुलियती वन कार्यक्रम हो । पहिले वनमा आधारित उद्योग वा व्यवसायिक दृष्टिकोणले ल्याइएको कबुलियती वनसम्बन्धी नीति पछि गरिबीको रेखामुनि रहेका जनताले प्राथमिकताको हिसाबले पाउनुपर्ने व्यवस्थामा पुगेको थियो । यसका लागि कृषि विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय कोष (IFAD) को भूमिका वा निर्देशन रहेको पाइन्छ ।

यस कार्यक्रमअन्तर्गत ह्यासको स्थितिमा रहेको वन क्षेत्र मात्र ४० वर्षका लागि गरिब वा पिछ्छडिएका समुदायलाई कबुलियती वनका रूपमा दिने प्रावधान छ । कम्तीमा पनि १० हेक्टर क्षेत्रफल भएको निम्नकोटीको वन क्षेत्र उपभोक्ताको प्रयासबाट पुनरुत्थान भएर प्राकृतिक संरक्षणमा सघाउ पुग्छ । यसका लागि उपभोक्ताले अत्यधिक चरनको

चापलाई नियन्त्रण, डहेलो आदिवाट संरक्षण, माटोको गुणस्तरमा सुधार, उपयुक्त प्रजातिका रूख बिरुवा/घाँसपातको रोपण आदि क्रियाकलाप अपनाउनुपर्ने उद्देश्य राखिएको छ। यसरी भूमिहीन पिछ्छिडएका वर्गहरूलाई जीविकोपार्जनको उपाय प्रदान गरेर सामाजिक न्यायलाई सघाउनुको साथै वातावरणीय संरक्षणमा पनि महत्वपूर्ण रहने भनिएको कबुलियती वन कार्यक्रम वातावरणीय न्यायको दृष्टिकोणबाट पनि औचित्यपूर्ण देखिन्छ।

सामुदायिक वनमा देखिएका सामाजिक अन्याय वा असमानतालाई कबुलियती वन कार्यक्रमले सच्याउने प्रयास गरेको देखिन्छ। उपभोक्ताको सहभागितामूलक सामुदायिक वन कार्यक्रममा समाजका तल्लो वर्गका जनताहरू समान रूपले लाभान्वित नभएका प्रशस्त उदाहरण छन्। उनीहरू एकातिर निर्णय प्रकृयादेखि उपभोक्ता समूहमै सहभागी हुनबाट समेत वञ्चित छन् भने, सहभागी भएको स्थितिमा पनि अर्थपूर्ण सहभागिता र आफ्नो श्रमको योगदानको प्रतिफल पाउन नसकेको स्थिति छ। यो स्थितिलाई सुधार्न तिनै वर्ग वा समुदायलाई प्राथमिकताको हिसाबले कबुलियती वन प्रदान गर्ने कार्यक्रम न्यायसङ्गत मान्न सकिन्छ। हालसम्मका कबुलियती वन समूहमा महिला र पिछ्छिडएका जनजातिको सहभागिता पनि उत्साहवर्द्धक नै छ। वन विभागको तथ्याङ्कअनुसार आ.व. २०५६/०५७ सम्म महिला मात्र भएको कबुलियती वन समूहको सङ्ख्या १५५ (कुल सङ्ख्या १,६५५) छ, जब कि सामुदायिक वन कार्यक्रमअन्तर्गत महिलाद्वारा व्यवस्थित वन समूह ५३८ (कुल सङ्ख्या ११,८६०) मात्र छ। त्यस्तै कबुलियती वनमा महिला सहभागिता सरदर २६.५ प्रतिशत छ। कबुलियती वन कार्यक्रममा आदिवासी जनजातिहरूको पनि गतिलो सहभागिता देखिन्छ— जस्तै, तामाङ २६.६ प्रतिशत, तामाङसहित मगर, गुरुङ, राई र शेर्पा ४३ प्रतिशत, ब्राह्मण-क्षेत्री २२ प्रतिशत, प्रजा, माभी, कुमाल, दनुवार, थामी, हराई, पहेरी, वादी, थारु १३ प्रतिशत, नेवार ११ प्रतिशत, अन्य पिछ्छिडएका जाति ८ प्रतिशत र अन्य ३ प्रतिशत (वन विभाग २०५९)।

केही समस्याहरू

कबुलियती वनमा हालसम्म देखिएका समस्याहरूमा स्पष्ट कानूनी व्यवस्था वा निर्देशिकाको अभाव, छुट्टै महाशाखाको आवश्यकता, आवश्यक जनशक्ति, तालिम तथा स्पष्ट सैद्धान्तिक अवधारणाको विकास तथा सामुदायिक वन कार्यक्रमसँग कसरी समन्वय गरेर लैजाने भन्ने प्रश्न प्रमुख रूपमा देखिएका छन्।

अहिले नीति निर्माणको स्तरमा समेत कबुलियती वनलाई पनि प्राथमिकतासहित अगाडि लाने प्रयासले सम्पूर्ण समुदायको सहभागीमूलक सामुदायिक वन कार्यक्रम (जुन सफल मानिँदामानिँदै पनि पछिल्लो समयमा केही नीतिगत हिसाबले अपूर्ण बनाइएको भनेर आरोप लाग्न थालेको)को महत्वलाई कम गर्ने प्रयास हुनुहुँदैन। तर गरिव तथा पहुँच नपाएका वर्गका लागि समुदायमै आधारित कबुलियती वन

कार्यक्रमको अवधारणाले पीडितवर्गलाई सीधै समेट्न खोजेको छ । यो सामुदायिक वनमा अटाउन नसकेका वातावरणीय अन्यायमा परेका समुदायलाई उत्साहवर्द्धक देखिन्छ । यति उपयुक्त र उत्साहवर्द्धक भएर पनि कबुलियती वनको हस्तान्तरणको सुस्त गति, कानूनी आधारहरूको अभाव, विकेन्द्रीकरण हुन नसक्नु र लक्षित समुदायको जीविकोपार्जन सुरक्षामा पनि पूर्ण सहायक हुन नसक्नु आदि केही समस्याहरू देखिएका छन् ।

उत्साहवर्द्धक कार्यक्रम ल्याएर उपभोक्ताहरूको ध्यान तान्ने र पछि माथिल्लो निकायबाट नियन्त्रित भएको कारणले लक्षित उपभोक्ताको हक हनन् हुने वा कानूनी सबलता प्रदान नगर्ने अन्यायपूर्ण स्थिति विद्यमान हुनुहुँदैन । प्रारम्भिक स्थितिमा रहेको यो कार्यक्रमको विस्तार र व्यापकतापछि मात्र यसको उपयुक्त मूल्याङ्कन हुनेछ । तथापि देखिएका केही समस्याहरूको यहाँ चर्चा गर्न खोजिएको छ ।

हालसम्म सरकारी प्रभुत्व कायमै रहेको यस कार्यक्रमअन्तर्गत कबुलियती वन प्रदान गर्ने प्रकृया लामो छ । कबुलनामा गरेर हस्तान्तरण गर्न २ वर्षभन्दा बढी लाग्ने भएकाले यस कार्यक्रमले लक्ष्य हासिल गर्न ४० वर्ष लाग्ने अनुमान गरिन्छ । उदाहरणका लागि ८०,००० गरिवीको रेखामुनि रहेका परिवारका लागि ६० हजार वन क्षेत्र हस्तान्तरण गर्न सकिने सम्भावना रहेको कबुलियती वन कार्यक्रम लागू भएको जिल्ला-हरूमा समेत १० प्रतिशत मात्र मापदण्डभित्र परेका वन क्षेत्र (कम हैसियतको वा ढासको स्थितिमा रहेको) हस्तान्तरण भएको छ । यसरी महत्वपूर्ण कार्यक्रम हुँदाहुँदै पनि यसले गति लिन सकेको छैन । कबुलियती वन प्राप्त गर्ने प्रकृयाको शुरुमा माग गर्ने समुदायले वन कार्यलयमार्फत् क्षेत्रीय वन निर्देशकसमक्ष निवेदन दिनुपर्दछ । निर्देशकले आवश्यक जाँचबुझपछि उपयुक्त देखिएमा स्वीकृतिका लागि वन विभाग-मार्फत् मन्त्रालयमा पठाउनुपर्दछ । मन्त्रालयले स्वीकृति दिने/नदिने निर्णय गरी त्यसको जानकारी विभागमार्फत् क्षेत्रीय वन निर्देशकलाई दिएपछि निर्देशकले कबुलियती वनको पट्टा बनाई माग गर्ने समूहलाई प्रदान गर्ने प्रावधान छ । यस प्रकृयाबाट यो पनि प्रष्ट हुन्छ कि कबुलियती वनसम्बन्धी सम्पूर्ण नीति निर्माण वा निर्णय गर्ने अधिकार स्थानीय सरकारी निकायमा नभई केन्द्रीय निकाय (वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय) मा सीमित छ । यसबाट सर्वसाधारण उपभोक्ताको उक्त प्रकृयामा कुनै भूमिका वा सहज पहुँचको अभाव देखिन्छ । कबुलियती वनमा धेरै द्वन्द्वहरू पनि देखिन्छन्, किनभने राष्ट्रिय वन, जसमा सबैको अधिकार हुन्छ, लाई कुनै समूहलाई दिइन्छ । तर स्थानीय निकायले यस्तो द्वन्द्व समाधान गर्न सक्दैनन् । कार्यक्रमको सफलतापछि पनि उपभोक्ताको हकअधिकार (हालसम्म कुनै कानूनी मान्यता पाइसकेको छैन) कटौती हुने खालका नीतिगत परिवर्तन हुनसक्ने स्थिति विद्यमान छ ।

कबुलियती वन कार्यक्रमले अबै पनि कानूनी पूर्णता पाइसकेको छैन । वन ऐन, २०४९ मा कबुलियती वन कार्यक्रमको उद्देश्य व्यवसायिक वा व्यापारिक फाइदा हासिल गर्ने मात्र छ । यो अहिलेको कानूनी व्यवस्था बमोजिम कबुलियती वन लिन कानूनी मान्यता पाएको सङ्गठित संस्था, उद्योग वा समुदाय हुनुपर्छ । गरिव वा निम्न

प्राथमिकता प्राप्त वर्गहरूले उपभोक्ताका रूपमा पूर्ण कानूनी हैसियत पाउन सकेका छैनन् । उनीहरू उपभोक्ताका रूपमा नभइकन सहकारीका रूपमा दर्ता हुन सक्छन् । यसअन्तर्गत केही कबुलियती वनका उपभोक्ताहरू साना किसान विकास आयोगजनामा दर्ता भए पनि धेरै समूहहरू दर्ता नै भएका छैनन् । यसले गर्दा हालसम्म प्रदान गरिएका कबुलियती वनको कानूनी मान्यतामा प्रश्न चिह्न खडा भएको छ । त्यस्तै समूहको कुनै पनि सदस्यको हक अधिकारको सवाल पनि महत्वपूर्ण छ । सो सदस्यको मृत्यु भएमा वा समूहमा रहन असमर्थ रहेमा उसको हक कसमा जान्छ वा उसको लगानी कसरी फिर्ता हुन्छ, भन्ने कुरामा पनि स्पष्टता छैन र त्यस्तै कबुलियती वनमा हानि पुऱ्याउनेलाई कारवाही गर्न समेत कानूनी उपचारको अभाव छ ।

तालिका ४: सामुदायिक वन र कबुलियती वनका भिन्नता

तथ्य (Facts)	सामुदायिक वन	कबुलियती वन
१. स्वामित्व	सरकार	सरकार
२. नीतिगत प्राथमिकता	पहिलो	दोस्रो
३. निर्णय गर्ने निकाय	जिल्ला वन कार्यालय	वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय
४. हस्तान्तरण अवधि	निश्चित छैन	४० वर्ष (बढ्न सक्ने)
५. कसका लागि	समुदायका सम्पूर्ण घरपरिवारका लागि	गरिवीको रेखामुनि रहेका घरपरिवार
६. सामुदायिक सहमतिको आवश्यकता	उपभोक्ता समितिको छनोट र कार्ययोजना तयारीका लागि	गरिवीको रेखामुनि रहेका परिवार भएको समुदायको एक अंशका लागि कबुलियती वन क्षेत्र छुट्ट्याउन
७. उपभोक्ता समूहमा औसत सहभागिता	११९ घरधुरी (२४-५३३)	७ घरधुरी (५-१२)
८. प्रतिघरधुरी वनको क्षेत्रफल	०.८ हेक्टर (०.३-१.२ हेक्टर)	०.८ हेक्टर
९. हस्तान्तरणको बेला वनको सामान्य अवस्था	धेरैजसो वन क्षेत्र, केही न्हास भएको क्षेत्र, अलिअलि वांफो जमिन भएको अवस्थामा वनसहित नै हस्तान्तरण हुने	न्हास भएको वा विनाश भएको वन क्षेत्र
१०. फाइदा	वन उत्पादन (घाँसपात, दाउरा, काठ) सदस्यहरूमा बाँडिने, सामुदायिक विकासका लागि केही कोषको विकास गर्ने ।	कबुलियती क्षेत्रको बहुउपयोग गर्न सकिने जसका लागि औपचारिक वा अनौपचारिक आन्तरिक प्रबन्ध बनाइएको हुन्छ ।
११. शुरु भएको	सन् १९७८	सन् १९९३
१२. भौगोलिक अवस्थिति	अधिराज्यभरि	केही पहाडी र भित्री मधेशका जिल्ला (हालसम्म २६ जिल्ला)
१३. सहभागी रहने अन्य निकाय	भूसंरक्षण विभाग	पशु सेवा विभाग, कृषि विकास ब्याङ्क, नेपाल कृषि अनुसन्धान केन्द्र
१४. आय आर्जन	तालिमहरूको माध्यमबाट	तालिम तथा ऋण परिचालन
१५. घाँसपातको विकास गर्ने प्रकृया	वन संरक्षण, भएका स्थानीय घाँसपातको उपलब्धतामा सुधार, डालेघाँसको रोपण	वनसंरक्षण, भएका स्रोतको उपलब्धतामा सुधार, घाँस तथा डालेघाँसका नयाँ प्रजाति रोप्ने कामको शुरु, नीति क्षेत्र तथा कबुलियती क्षेत्रमा डाले घाँसहरूको रोपण
१६. पशुपालन विकासका लागि गतिविधि	कुनै विशेष कार्यक्रम वा गतिविधि नभएको	पशु सेवा विभागले पशुपालन विकास र पशु स्वास्थ्य सेवा पुऱ्याउनुपर्ने
१७. गैरसरकारी संस्थाहरूको संलग्नता	प्रत्यक्ष अनुदानकार्यबाट, साक्षरता बढाउने, सुधारिएको चुल्हो वा कृषि वन आदि कार्यक्रमबाट	प्रत्यक्ष अनुदानबाट, कबुलनामा गरेर गलिरने र समूह निर्माण प्रकृयामा सहजीकरण गर्न

स्रोत: स्टेर्क (सन् १९९८) ।

कबुलियती वन हेर्ने सरकारी संयन्त्र पनि समस्याग्रस्त नै छ । यो कार्यक्रम केन्द्रकृत भएको उल्लेख गरिसकिएको छ । वन विभागअन्तर्गत राष्ट्रिय तथा कबुलियती वन महाशाखाको मातहतमा कबुलियती वन शाखा रहेकोमा सो पनि हाल हटाइएको छ जसले गर्दा कार्यक्रम सुचारु ढङ्गबाट लैजान असजिलो भएको छ । त्यस्तै आवश्यक सङ्ग्रहामा दक्ष जनशक्ति वा कर्मचारीको अभाव, फिल्डस्तरमा विभिन्न लाइन एजेन्सीहरूमा समन्वय हुन नसक्नु, उच्च पहाडी भेगका लागि कबुलियती वन क्षेत्रमा लगाउने उपयुक्त प्रजातिका घाँसपातको विकास नहुनुलाई समस्याका रूपमा चित्रण गरिएको पाइन्छ (वन विभाग २०५९) ।

सामुदायिक वनसम्बन्धी कार्यक्रम प्राथमिकता प्राप्त कार्यक्रम हो । त्यस स्थितिमा कुनै वर्गका जनतालाई कबुलियती वन प्रदान गर्दा सामुदायिक सहमति जुटाउनुपर्दछ । यो अवस्थाले पनि कबुलियती वन कार्यक्रम प्रभावित रहिआएको पाइन्छ । सामुदायिक वन र कबुलियती वनको प्रकृया, उद्देश्य आदिमा भिन्नता भए पनि (हेर्नुहोस् तालिका ४) दुवै कार्यक्रमलाई समन्वय गरेर लानुपर्ने आवश्यकता छ ।

जीविकोपार्जनको सवालमा कबुलियती वन

कबुलियती वन कार्यक्रमले वातावरण तथा जीविकोपार्जन दुवैमा सकारात्मक सहयोग पुऱ्याएको मानिन्छ । ह्रास भएको वन क्षेत्रको पुनरुत्थान गरेर प्रजातिको विविधता बढाउनुका साथै हराभरा तुल्याएको (good ground cover) छ । त्यस्तै घाँस, दाउराको उपलब्धता बढाउनु, पशुपालनमा वृद्धि, निम्न प्राथमिकता प्राप्त वर्ग (महिला, जनजाति, आदिवासी)को बढी सहभागिता हुनु आदि सकारात्मक पक्ष छन् । त्यस्तै खाद्य असुरक्षाबाट पीडितहरूको जीविकोपार्जनमा कृषि तथा वनसँग सम्बन्धित विभिन्न गतिविधिमा र्फत मद्दत पुऱ्याएको पाइन्छ । तर यस्ता सकारात्मक पक्ष हुँदाहुँदै पनि सुधार हुनुपर्ने केही अपूर्ण पक्षहरू पनि छन् ।

वास्तवमा कबुलियती वन कार्यक्रमले अत्यन्तै गरिब वर्गको जीविकोपार्जन सुरक्षा नै प्रमुख उद्देश्य बनाएको छैन किनभने कबुलियती वन क्षेत्रको छनौट कार्यको मापदण्डमा असुरक्षित वा पीडित वर्गभन्दा न्हास वा कम हैसियत भएको वन क्षेत्र नै प्रमुख रहेको पाइन्छ । सामुदायिक वनको तुलनामा कबुलियती वनको कम हैसियतका साथै कानूनी र नीतिगत आधारहरूको अभाव छ । त्यस्तै आर्थिक कारोबार गर्न कबुलियती वनको उपभोक्तालाई ऋण दिने काममा पनि ती वर्गहरूले प्राथमिकताको हिसाबले ऋण पाउन सकेका छैनन् । सहूलियत वा सुविधा पाएका कामबाट उत्पादित वस्तुहरूको बजार व्यवस्था पनि समस्याग्रस्त नै छ । पर्यावरणीय स्थितिको सुधारमा खालि भू-विकासको तरिका (land development method) लाई मात्र महत्व दिइएको छ । प्राकृतिक स्रोतको सुधार पनि रूख वा ढालेघाँसभन्दा घाँसपातका रूपमा भएको छ । गैरकृषि आय आर्जनको काममा तालिम पाए पनि खास गतिविधिहरू भएको पाइँदैन । कबुलियती वन आयोजना भएको र नभएको स्थानको खाद्य पर्याप्तता र

सुरक्षामा धेरै कम मात्र भिन्नता देखिन्छ। यसरी कबुलियती वनको सकारात्मक पक्षहरू देखिए पनि असरहरू भने खासै उत्साहवर्द्धक देखिएका छैनन्। जीविकोपार्जनको सवालमा कबुलियती वनले प्राकृतिक र सामाजिक (भौतिकलगायत) पूँजीमा केही सुधार गरेपनि आर्थिक र मानवीय पूँजीको विकास भने सन्तोषजनक रूपमा गरेको छैन। त्यसका लागि प्राकृतिक र सामाजिक पूँजीको आर्थिक र मानवीय पूँजीमा रूपान्तरण हुने प्रकृत्यामा नीतिगत वा कानूनी आधारहरूको अभावले व्यवधान राखेको देखाइन्छ (धौभडेल सन् २००१)।

संरक्षित क्षेत्र कार्यक्रम

नेपाल अहिले आफ्नो भौगोलिक क्षेत्रफलको सापेक्षमा धेरै क्षेत्रफल संरक्षित क्षेत्र (protected areas) का रूपमा राख्न सफल भएको देश मानिन्छ। नेपालको कुल क्षेत्रफलको १८.३३ प्रतिशत क्षेत्र १६ वटा संरक्षित क्षेत्रहरूले ढाकेका छन् जवकि विश्वको क्षेत्रफलको ५.९ प्रतिशतमा मात्र संरक्षित क्षेत्र रहेको छ।^१ यी १६ वटा संरक्षित क्षेत्रहरूमध्ये ९ वटा राष्ट्रिय निकुञ्ज, ३ वटा वन्यजन्तु आरक्ष, ३ वटा संरक्षण क्षेत्र र एउटा शिकार आरक्ष छन्। चितवन, बर्दिया, लाङटाङ, शे-फोक्सुण्डो, सगरमाथा र मकालु-वरुण राष्ट्रिय निकुञ्जहरूको त मध्यवर्ती क्षेत्र (buffer zone) पनि तोकिएको छ र यी मध्यवर्ती क्षेत्रहरूमार्फत समुदायलाई फाइदा पुऱ्याउन खोजिएको छ। तालिका ५ मा नेपालका संरक्षित क्षेत्रहरू र तिनको क्षेत्रफल दिइएको छ।

तालिका ५: नेपालका संरक्षित क्षेत्रहरू

क्र.सं.	संरक्षित क्षेत्र	क्षेत्रफल (वर्ग किलोमिटरमा)			स्थापना वर्ष (सन्)	भौगोलिक क्षेत्र
		सन् १९७०-१९८०	सन् १९८१-१९९०	सन् १९९१-१९९८		
१	अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र	-	२,६००	७,६२९	१९९२	मध्य पहाड-उच्च हिमाली
२	कञ्चनजङ्घा संरक्षण क्षेत्र	-	-	२,०३५	१९९७	मध्य पहाड-उच्च हिमाली
३	मनासलु संरक्षण क्षेत्र	-	-	१,६६३	१९९८	मध्य पहाड-उच्च हिमाली
४	ढोरपाटन शिकार आरक्ष	-	१,३२५	१,३२५	१९८७	उच्च पहाड
५	शाही चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज(विश्व सम्पदा स्थल, सन् १९८४)	९३२	९३२	१,६८२	१९७३	तराई-शिवालिक

^१ श्री ५ को सरकारले विश्व वन्यजन्तु कोषको सहयोगमा शाही चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज र बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जलाई जोड्ने वन्यजन्तु मार्ग (corridor) बनाउने योजना 'ताल' (तराई आर्क लेण्डस्केप) बनाएको छ, जसअन्तर्गत यी दुई संरक्षित क्षेत्रबीचको जङ्गल एउटा पेटी (बेल्ट)को रूपमा कायम गरिने छ। यो अवधारणा भू-स्वरूप संरक्षण गर्ने सिद्धान्तमा आधारित छ, जसअन्तर्गत एउटा पूर्ण पर्यावरणको जैविक विविधता जोगाउन सहयोग पुग्दछ। यसलाई वातावरणीय न्यायको दृष्टिकोणबाट यसै खण्डको 'गरिव किसानलाई अर्को मार' शीर्षकको लेखमा विवेचना गरिएको छ।

६	खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्ज	-	२२५	२२५	१९८४	मध्य पहाड-उच्च हिमाली
७	लाङटाङ राष्ट्रिय निकुञ्ज	१,७१०	१,७१०	२,१३०	१९७६	उच्च पहाड-उच्च हिमाली
८	मकालु-वरुण राष्ट्रिय निकुञ्ज	-	-	२,३३०	१९९१	उच्च पहाड-उच्च हिमाली
९	सारा राष्ट्रिय निकुञ्ज	१०६	१०६	१०६	१९७६	उच्च पहाड
१०	सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज (विश्व सम्पदा स्थल, सन् १९७९)	१,१४८	१,१४८	१,४२३	१९७६	उच्चपहाड-उच्च हिमाली
११	से-फोक्सुण्डो राष्ट्रिय निकुञ्ज	-	३,५५५	४,००४	१९८४	उच्चपहाड-उच्च हिमाली
१२	शाही वरिंथा राष्ट्रिय निकुञ्ज	३५८	९६८	१,२९६	१९७६/८८	तराई-शिवालिक
१३	कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्ष (रामसारस्थल, सन् १९८७)	१७५	१७५	१७५	१९७६	तराई
१४	पर्सा वन्यजन्तु आरक्ष	-	४९९	४९९	१९८४	तराई-शिवालिक
१५	शाही शुक्लाफाँट वन्यजन्तु आरक्ष	१५५	१५५	३०५	१९७६	तराई-शिवालिक
१६	शिवपुरी राष्ट्रिय निकुञ्ज	-	९७	१४४	१९८४/२००२	मध्य पहाड
जम्मा		४,५८४	१३,४९५	२६,९७१		

स्रोत: सीवीएस (सन् २००२: २३-२४) र मास्के (सन् २००१) ।

संरक्षित क्षेत्रको वितरण उच्च पहाड र हिमाली क्षेत्रमा ८६ प्रतिशत छ भने तराईमा ३ प्रतिशत र मध्यपहाडी क्षेत्रमा १० प्रतिशत छ । यी संरक्षित क्षेत्रहरूले नेपालको धेरैजसो पारिस्थितिकीय प्रणालीहरू (ecosystems) को प्रतिनिधित्व गर्दछन् । तराईको उष्ण प्रदेशीय (tropical area) क्षेत्रदेखि हिमाली शितोष्ण क्षेत्र र उत्तरी हिमाली क्षेत्र (trans-Himalayan) को ८० प्रतिशत पारिस्थितिकीय प्रणालीको प्रतिनिधित्व यी १६ वटा संरक्षित क्षेत्रले गरेका छन् । सगरमाथा र शाही चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जहरू विश्व सम्पदा सूचीमा क्रमशः सन् १९७९ र १९८४ मा समावेश भएका थिए भने कोशी-टप्पु वन्यजन्तु आरक्ष सन् १९८७ मा रामसार स्थलका रूपमा समावेश भएको छ । गैरसरकारी संस्था श्री ५ महेन्द्र प्रकृति संरक्षण कोषबाट अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र सञ्चालित छ, भने बाँकी सबै संरक्षित क्षेत्र सरकारी निकायबाट सञ्चालन भएका छन् । शिवपुरी जलाधार तथा वन्यजन्तु आरक्षको व्यवस्था वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय अन्तर्गतको विकास समिति बोर्डबाट हुन्छ भने बाँकी सम्पूर्ण संरक्षित क्षेत्रहरू राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्ष विभागअन्तर्गत व्यवस्थित गरिएको छ ।^२

^२ श्री ५ को सरकारले आर्थिक वर्ष २०६०/६१ को बजेट घोषणामा पाँचवटा राष्ट्रिय निकुञ्जबाहेक अन्यलाई निजी क्षेत्र र गैरसरकारी संस्थालाई ठेक्कामा व्यवस्थापन गर्न दिने प्रावधान राखेको छ । यो प्रावधानले नेपालको जैविक विविधता नष्ट हुने, जैविक चोरी बढ्ने तथा स्थानीय बासिन्दाको जीविकोपार्जनमा थप सङ्कट आउन सक्छ । श्रेष्ठ (२०६०) पनि हेर्नुहोस् ।

संरक्षण क्षेत्रसम्बन्धी नीति, कानून र योजनागत व्यवस्था

नेपालको अधिराज्यको २०४७ सालको संविधानको धारा २६(४) ले वातावरणीय संरक्षणलाई प्राथमिकता दिने तथा देशका दुर्लभ जनावर, वन तथा वनस्पतिको संरक्षणमा विशेष व्यवस्था गर्ने प्रावधान राखेको छ। नेपालको वनसम्बन्धी नीति पनि संविधानमा भएको प्रावधानअनुसार बनाइएको छ। यस नीतिअनुसार “नेपालको विशेष प्रकारका पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूको प्रतिनिधित्व हुने गरी विशेष वैज्ञानिक, दृश्यावलोकनीय र सांस्कृतिक महत्वको क्षेत्रहरूको संरक्षण गरिने छ। देशको दिगो विकास गर्न पारिस्थितिकीय र वातावरणबीच सन्तुलन र जैविक विविधता कायम राखिने छ। संरक्षित क्षेत्रलाई असर पार्ने पर्यटनलाई नियन्त्रण गरिने छ र स्थानीय पारिस्थितिकीय प्रणालीको वहन-क्षमतासम्म मात्र सीमित गरिने छ।”

नेपालको नयाँ संविधानसँगै आएको वन क्षेत्रको दीर्घकालीन योजना (Forestry Sector Master Plan) ले पनि जैविक विविधताको स्वस्थानीय (in-situ) र परस्थानीय (ex-situ) संरक्षणमा ध्यान दिएको छ। यस योजनाले पनि संरक्षित क्षेत्रको प्रभावकारी प्रबन्ध र जैविक विविधताको संरक्षणमा प्राथमिकता दिएको छ। राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ ले वन्यजन्तुको संरक्षण र संरक्षित क्षेत्रको प्रबन्धमा कानूनी व्यवस्था गरेको छ। यसबाहेक अन्य नियमावलीहरूले संरक्षित क्षेत्रको प्रबन्धमा सघाउ पुऱ्याउने देखिन्छ। यी नियमावलीमा मुख्यतया शाही चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली २०३०, शाही बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली २०५३, हिमाली राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली २०३६, वन्यजन्तु आरक्ष नियमावली २०३४, संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली २०५३, मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली २०५३ र मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन निर्देशिका २०५६ पर्दछन्। त्यस्तै प्रकारले जलचर संरक्षण ऐन २०१८, जलस्रोत ऐन २०४९, वन ऐन २०४९ र वातावरण संरक्षण ऐन २०५३ ले पनि संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनलाई असर पार्दछन्। राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐनको २०५० सालमा चौथो संशोधन भएको थियो, जसले स्थानीय समुदायको सहभागितालाई विशेष महत्व प्रदान गरेको छ।

संरक्षित क्षेत्र (Protected Area) को अवधारणाको उत्पत्ति

संरक्षित क्षेत्र निर्माण गर्नुको मुख्य उद्देश्य जैविक विविधता संरक्षण गर्नु नै हो। जब कृषि क्षेत्रको विस्तार हुन शुरु भयो तब जङ्गलको क्षेत्रफल क्रमशः कम हुँदै गयो। यसले गर्दा जङ्गल तथा अन्य प्राकृतिक स्थलमा बस्ने, हुर्कने जनावरहरू तथा बोटबिरुवाहरू क्रमशः विस्थापित हुँदै गए। उपयुक्त वासस्थानको अभावमा तिनीहरू क्रमशः लोप हुन थाले। यस प्रकृयाबाट धेरै जाति/प्रजातिहरू पूर्ण रूपमा लोप पनि भए र जैविक विविधता क्रमशः घट्दै गयो। जैविक विविधता नष्ट हुँदै जाँदा अहिलेका पुस्तालाई हुने बेफाइदा त छँदैछ आउने सन्ततिहरूलाई पनि यसले अन्याय पार्ने सन्दर्भमा संरक्षण क्षेत्रहरू बनाउने अवधारणाको विकास भएको हो।

शुरुमा प्रकृतिलाई मानिसहरूबाट टाढै राखेमा मात्रै प्रकृतिको संरक्षण हुन्छ भन्ने मान्यता थियो । मानिसहरूको उपभोगवादी संस्कृति र प्रविधिको विकासबाट प्रकृतिलाई नियन्त्रणमा ल्याउन सकिने अवस्थाले गर्दा भएको प्रकृतिको दुरुपयोगले गर्दा मानिसलाई नै प्रकृतिको ठूलो शत्रु मानिएको थियो । प्रकृतिको दुरुपयोग हुनुमा र प्रकृति संरक्षणका लागि मानिसलाई टाढा लैजानुपर्ने अवस्था आउनुमा पश्चिमी देशको जुडियो-क्रिश्चियनिटी धर्मले पनि सघाउ पुऱ्याएको छ । यस धर्ममा मानिसलाई नै प्रकृतिको सर्वेसर्वा अथवा मालिक मानिएको छ । यस्तै प्रकारले प्रकृतिलाई मानिसको प्रगतिका लागि बाधक भएको र प्रगतिको शत्रुका रूपमा पनि चित्रण गरिएको छ । यस्तो धर्मको प्रभावले गर्दा मानिसहरूले प्रकृतिको संरक्षणभन्दा नियन्त्रण र क्षणिक फाइदामा जोड दिन थाले तर पछि प्रकृतिको दुरुपयोग भएको देखेर वातावरण संरक्षणवादीहरूले मानिसलाई प्रकृतिको शत्रु देख्न थाले अनि प्रकृति संरक्षण गर्न तोकिएको क्षेत्रबाट मानिसहरूलाई टाढा राख्न थालियो । संरक्षण क्षेत्र वा निकुञ्ज-बाट मानिसहरू हटाउने वा टाढा राख्ने सिद्धान्त यही कारणबाट शुरु भएको हो ।

संयुक्त राज्य अमेरिकामा सन् १८७२ मा स्थापित यलोस्टोन पार्क (Yellowstone Park) सँगै संरक्षण क्षेत्र/निकुञ्जको अवधारणाको विकास भएको हो । यसलाई नै सबै-भन्दा पुरानो संरक्षण क्षेत्र मानिएको छ । यसपछि, अमेरिकालगायत अन्य राष्ट्रहरूमा पनि संरक्षण क्षेत्रको अवधारणा व्यवहारमा ल्याउन थालियो । यी सबै संरक्षण क्षेत्रहरूको एउटै मान्यता थियो, प्रकृतिलाई मानिसभन्दा टाढा राख्ने र प्रकृतिलाई आफ्नै अवस्थामा मानिसको कुनै हस्तक्षेपविना छोड्ने । पार्कभित्र र पार्कलाई असर पार्ने ठाउँमा बसोबास गर्ने व्यक्तिहरूलाई अन्यत्र सारिएको थियो । तर, प्राकृतिक सौन्दर्यको दृश्यावलोकन गर्न सीमित र नियन्त्रित रूपमा मानिसहरूलाई पार्कभित्र जान दिइन्थ्यो । यही अवधारणाअनुसार नेपाललगायत अन्य देशहरूमा पार्क निर्माण गरिएको थियो । नेपालका संरक्षण नीतिहरू पनि विश्वमा चलेका यस्ता पार्कसम्बन्धी अवधारणाले निकै प्रभावित छन् (घिमिरे सन् २००१, पराजुली सन् २००१, मुलर बोकर सन् १९९९) ।

प्रकृति-संस्कृति विभाजन: सैद्धान्तिक आलोचना

प्रकृति र संस्कृति (मानव समाज)लाई छुट्ट्याएर हेर्ने पश्चिमी मान्यता, जुन जुडियो-क्रिश्चियन धर्मको उपज पनि हो, नेपाललगायत अन्य कम विकसित मुलुकहरूको स्थितिमा लागू नहुने तर्क अगाडि सारिएको छ । यही अवधारणाले गर्दा वातावरणीय र सामाजिक न्यायसम्बन्धी विभिन्न समस्या उब्जिएको मानिन्छ । पश्चिमा वन-विज्ञान र वन्यजन्तु तथा वन्यस्थल (wilderness) संरक्षण गर्ने प्रणालीले प्रकृति र संस्कृतिलाई छुट्ट्याएर दुई भिन्न पक्षहरू भएको मान्यता राखेको छ भनेर भारतका वातावरणवादी-हरूले पनि आफ्नो अध्ययनको आधारमा बताउँदै आएका छन् (गुहा र मार्टिनेज-अलिअर सन् १९९७, शिवा सन् १९९१) । वास्तवमा नेपाललगायत कतिपय देशहरूमा संस्कृति र प्रकृति छुट्टाछुट्टै नभई एक आपसमा जोडिएका पक्षहरू हुन् । विभिन्न ठाउँका रैथाने (indigenous) समुदायहरू आफ्नो सामाजिक सम्बन्धमा वरपरको जैविक-भौगोलिक

र अलौकिक (super-natural) पक्षहरूलाई पनि समाहित गर्दछन् । यसकारणले कतिपय प्राकृतिक जीव/वस्तुहरूले धार्मिक महत्व राख्दछन् । वनजङ्गल, जङ्गली जनावर, पहाड धार्मिक महत्वको कारणबाट पनि संरक्षित भएका छन् र यसरी संरक्षित स्रोतबाट यस्ता समुदायको जीविकोपार्जनमा सहयोग पुग्दछ । यही अवधारणालाई पुष्टि गर्न अध्ययनकर्ताले वन्यजन्तु (जस्तै तराईको बाघ)लाई त्यहाँका रैथाने समुदायले नभई बाहिरी शक्तिले लोपप्राय स्थितिमा पुऱ्याएको भनेका छन् । चितवनको बाघ लोप हुनुमा स्वदेशी तथा विदेशी राजा-महाराजा तथा प्रभुत्वशाली वर्गले गर्ने शिकारलाई बढी जिम्मेवार ठानिन्छ । उनीहरूले आफ्नो मनोरञ्जनका अतिरिक्त वन्यजन्तुको डर घटाएर कृषि क्षेत्र विस्तार गरी सरकारी राजस्व बढाउने उद्देश्यले शिकार खेल्ने योजना बनाउँथे । निकुञ्ज स्थापना भएका स्थानमा बसोबास गरिरहेका स्थानीय समुदायले वन्यजन्तुलाई संरक्षण गरिरहेका थिए तर निकुञ्जको स्थापनापछि स्थानीयहरूलाई मुख्य अवरोधका रूपमा हेर्ने गरिएको छ । थारु, बोटे, दमाई, कुमाल र मुसहर जातिहरूले जीविकोपार्जनका लागि प्रयोग गर्दै आएका वनजङ्गल र खोलानालाहरूमा पार्कको नयाँ अवधारणाले गर्दा उनीहरूलाई त्यो क्षेत्रबाट वञ्चित गरियो । कतिपय बस्तीहरू विस्थापित भए जसले गर्दा उनीहरूको जीविकोपार्जनमा ठूलो समस्या आउन थाल्यो । यो समस्याले गर्दा 'पार्क' र स्थानीय समुदायबीच द्वन्द्वको स्थिति देखापऱ्यो ।

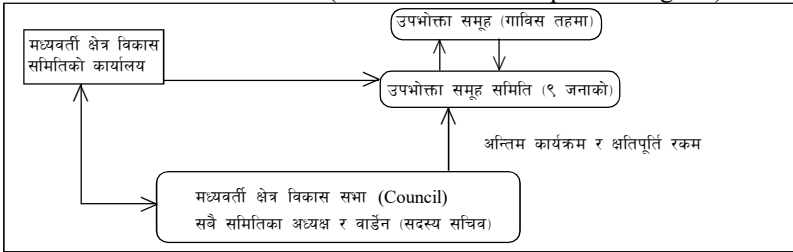
निकुञ्ज र निकुञ्जपीडित बासिन्दाबीच द्वन्द्व: वातावरणीय न्यायको दृष्टिमा
राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापना जुनसुकै कारणले भए तापनि अहिलेको सन्दर्भमा 'जैविक विविधता' संरक्षण गर्न आवश्यक छ तर यस प्रकृयाबाट कसलाई फाइदा पुगेको छ ? कसलाई बोझ बनिरहेको छ ? भन्ने विश्लेषण वातावरणीय न्यायको दृष्टिकोणबाट उत्तिकै महत्वपूर्ण छ । सैद्धान्तिक र दार्शनिक दृष्टिले यस प्रकृयाबाट रैथाने समुदाय—जसले त्यहाँको जैविक विविधता नष्ट गर्न कुनै भूमिका खेलेका थिएनन् वरु पुस्तौँदेखि संरक्षण गरिरहेका थिए—हरूलाई कुनै प्रकारको हानि हुनुहुँदैन र पहिलेदेखि लिइआएको जीविको-पार्जनका लागि आवश्यक पर्ने फाइदाहरूको पहुँचमा पनि कुनै कमी हुनुहुँदैन । तर, वास्तविकता यसको उल्टो हुनपुग्यो । पार्कको स्रोतको पहुँचमा बन्देज लगाइयो भने पार्कका बेफाइदाहरूको बोझ जस्तै: जङ्गली जनावरले वालीविरुवा नष्ट गर्ने, गाईभैसी मार्ने तथा मानिसहरूलाई समेत मार्ने, आदि भने उनीहरूले बोक्नुपर्ने स्थिति बन्यो । विभिन्न नीतिहरू लागू गरी पार्कबाट आर्जित फाइदालाई वितरण गर्ने प्रयासहरू भएका छन् तर यसबाट त्यहाँका रैथाने जातिलाई फाइदा पुगेको छैन भन्ने निष्कर्ष त्यहाँ भएका अध्ययनहरूले देखाउँछन् ।

मध्यवर्ती क्षेत्र

राष्ट्रिय निकुञ्जहरूले स्थानीय समुदायलाई र रैथाने जातिलाई फाइदा पुऱ्याउने उद्देश्यले सन् १९९३ मा राष्ट्रिय निकुञ्ज र वन्यजन्तु संरक्षण ऐनको चौथो संशोधन

गरिएको थियो । संशोधित ऐनअनुसार राष्ट्रिय निकुञ्जले प्राप्त गर्ने आम्दानीको ३० देखि ५० प्रतिशतसम्म मध्यवर्ती क्षेत्र (निकुञ्जले असर पार्ने क्षेत्र)मा सामाजिक विकास तथा स्रोत संरक्षणमा खर्च गर्नुपर्छ । यस्ता कार्यक्रमहरू स्थानीय स्रोतको दिगो संरक्षण गर्नुका साथै स्थानीय आवश्यकता परिपूर्ति गर्न र जैविक विविधता संरक्षण गर्नमा केन्द्रित हुनुपर्छ । मध्यवर्ती क्षेत्रको कार्यक्रममा सहयोग पुऱ्याउन मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली २०५३ पनि आइसकेको छ जसले मध्यवर्ती क्षेत्रमा गर्नुपर्ने कार्यहरू तथा कार्यप्रणालीको बारेमा विस्तृत निर्देशन दिन्छ ।

मध्यवर्ती क्षेत्र विकास कार्यक्रम (Buffer Zone Development Program)

नेपालमा राष्ट्रिय निकुञ्जहरूको आम्दानीको मुख्य स्रोत पर्यटन नै मानिन्छ । यसमा पनि मुख्यतः पश्चिमी पर्यटकहरूबाट निकुञ्जहरूलाई विशेष आम्दानी हुन्छ । नेपालका विभिन्न निकुञ्जमा लगाइने प्रवेश शुल्क नै निकुञ्जको आम्दानीको मुख्य स्रोत हो । अहिले नेपालका निकुञ्जहरूमा वर्षेनी करिब १३ करोड रुपियाँभन्दा बढी आम्दानी हुन्छ । सन् १९९९/२००० सम्म यस्तो आम्दानी क्रमशः बढेको देखिन्छ ।

तालिका ६: संरक्षित क्षेत्र भ्रमण गर्ने पर्यटक आम्दानी ३

वर्ष (सन्)	पर्यटक सङ्ख्या	आम्दानी (रु.)
१९९२/९३	८०,५८२	६,९२,४६,८६५
१९९३/९४	८३,०२४	६,६६,८३,४३२
१९९४/९५	९०,०८६	६,४८,५३,५६२
१९९५/९६	१११,२११	७,७०,७२,३५३
१९९६/९७	१५२,२५२	७,२३,९५,८८१
१९९७/९८	१३९,२८६	७,९२,४७,५४३
१९९८/९९	१४८,७२८	८,९५,९९,८९२
१९९९/२०००	१६३,५७४	९,३५,०२,१३८
२०००/२००१	१६१,०२०	१३,४०,९८,४९५

स्रोत: राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागको वार्षिक रिपोर्ट ।

मध्यवर्ती क्षेत्र स्थापना भएदेखि सन् २००१ सम्ममा करिब १,५०० उपभोक्ता समूह र ११० उपभोक्ता समितिहरू बनाइएको छ । करिब १०० गाविसहरू र ४ लाख

३ अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र श्री ५ को सरकारअन्तर्गत नभएकोले यसको तथ्याङ्क समावेश छैन ।

जनसङ्ख्यालाई यस कार्यक्रमले फाइदा पुऱ्याएको छ । कार्यक्रमको पहिलो तीन वर्षमा रु. ५ करोड जति खर्च भएको छ ।

तालिका ७: नेपालका मध्यवर्ती क्षेत्रको विवरण

मध्यवर्ती क्षेत्र	स्थापना (सन्)	क्षेत्र (वर्ग किलोमिटर)
१. शाही चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज	१९९६	७५०
२. शाही बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज	१९९६	३२८
३. लाङटाङ राष्ट्रिय निकुञ्ज	१९९८	४२०
४. शे-फोक्सण्डो राष्ट्रिय निकुञ्ज	१९९८	४४९
५. मकालु-वरुण राष्ट्रिय निकुञ्ज	१९९९	८३०
६. सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज	२००२	२७५
जम्मा		३,०५२

स्रोत: सीबीएस (सन् २००२: ९४) ।

मध्यवर्ती क्षेत्र विकास गर्नुको मुख्य उद्देश्य मानिसहरूबाट राष्ट्रिय निकुञ्जमा पर्ने चाप घटाउनु हो । मध्यवर्ती क्षेत्रमा स्रोतहरूको विकास भएमा पार्कको नजिक बस्ने समुदायले आफूलाई आवश्यक पर्ने वनजन्य वस्तुहरू आफ्नै क्षेत्रबाट प्राप्त गर्न सक्ने भएकोले यसबाट उनीहरू पार्कभित्रको स्रोतमा कम निर्भर हुन्छन् जसले गर्दा पार्कमा कम चाप हुन्छ । त्यस्तै प्रकारले पार्कबाट हुने फाइदाको वितरणमा पनि यसबाट सहयोग पुग्दछ । शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानीजस्ता सामुदायिक कार्यमा लगानी बढाउनाले स्थानीय बासिन्दाको पार्कप्रति नकारात्मक भावनामा परिवर्तन आउँदछ । हाल आएर निकुञ्जको वनलाई पूर्ण नियन्त्रण गर्ने तर व्यक्तिगत तथा निकुञ्जबाहिरको सार्वजनिक क्षेत्रमा स्रोतको विकास गर्ने र कृषिको सघनता बढाउने नीति लिइएको छ ।

तर मध्यवर्ती कार्यक्रमबाट वितरण हुने निकुञ्जको फाइदा त्यहाँका रैथाने बासिन्दालाई भने नपुगेको अध्ययनहरूले देखाएका छन् । बोटे, माभी, मुसहरजस्ता बासिन्दाहरू, जो परम्परादेखि खोलानाला तथा पार्कको स्रोतमा जीविकोपार्जनका लागि निर्भर रहे, उनीहरूसँग आफ्नो निजी सम्पत्ति नभएकाले मध्यवर्ती कार्यक्रमअन्तर्गत उपलब्ध हुने शिक्षा, बाटो, सिँचाइ, कृषि आदिबाट उनीहरूलाई कुनै लाभ पुगेको छैन । सस्तो व्याजदरमा पाइने ऋण सुविधाबाट पनि तिनले फाइदा लिएका छैनन् । अझै पनि तिनको बस्ती पार्कनजिक भएकाले जङ्गली जनावरले तिनीहरूलाई नै बढी सताएको छ । मध्यवर्ती विकास परिषद् (council) मा पनि उनीहरूको खासै प्रतिनिधित्व हुँदैन । यसकारण मध्यवर्ती क्षेत्रको अवधारणाबाट पनि पिछडिएका जाति/वर्गलाई फाइदा पुगेको छैन । जबकि पार्कको वेफाइदाको बढी अंश यिनै रैथाने जाति/वर्गले व्यहोर्नुपरेको छ । कार्यक्रमबाट जग्गा भएका तर पार्कको असर कम भएका र साधारणतया पहाडबाट बसाइ सरेका वर्गलाई भने केही सुविधा पुगेको छ । रैथानेहरू ऐतिहासिक कालदेखि नै पीडित हुँदै आएका छन् । पहिले राणा,

काठमाडौँका सम्भ्रान्त परिवार र उनीहरूका विदेशी पाहुनाहरू त्यस क्षेत्रमा शिकार खेल जाँदा यिनै रैथाने जातिहरूले भारा स्वरूप प्रत्येक परिवारबाट एक पुरुष श्रमदान गर्न जानुपर्दथ्यो । शिकार खेल आउनेलाई खानका लागि राम्रो अन्न, खसी-बोका, आदि सितैमा दिनुपर्दथ्यो । यिनीहरूको आर्थिक अवस्था कमजोर हुनुमा र उत्पादित वस्तुहरू जोगाएर सम्पत्ति जम्मा गर्न नसक्नुको एउटा कारण शिकार खेल्ने वर्गको शोषण पनि थियो, जसलाई त्यतिबेलाको राज्यले कानूनी मान्यता दिएको थियो ।

संरक्षित क्षेत्रको सहभागितात्मक प्रबन्ध व्यवस्था (Collaborative Management of Protected Areas)

पछिल्लो समयमा आएर नेपालमा पनि संरक्षित क्षेत्रहरूमा स्थानीय समुदायको भूमिकालाई मान्यता दिन थालिएको छ । स्थानीय समुदाय र रैथाने जाति/जनजातिलाई समस्याको हिस्सेदार मात्र नभएर संरक्षण सहयोगीका रूपमा पनि लिन थालिएको छ । यो परिवर्तन आउनुमा प्रकृति र संस्कृति एक आपसमा एकीकृत पक्षहरू हुन् भन्ने सैद्धान्तिक मान्यताले पाउँदै गएको महत्वको कारण पनि एक हो । व्यवहारिक पक्षबाट पनि स्थानीय समुदायको सहभागिताबिना संरक्षित क्षेत्र सुरक्षित र राम्रोसँग सञ्चालन गर्न सकिँदैन भन्ने अनुभवले गर्दा यस्तो नीतिको विकास भएको हो । संरक्षण क्षेत्रहरू र मध्यवर्ती क्षेत्रहरू यसै नीतिअनुसार थपिँदै गएका छन् । नेपालमा अहिले संरक्षित क्षेत्रहरूलाई तीन समूहमा वर्गीकरण गरिएको छ । पहिलो समूहमा यस्ता संरक्षित क्षेत्र पर्दछन् जहाँ स्थानीय समुदायको सहभागिता कति पनि हुँदैन । यस समूहमा तराईका राष्ट्रिय निकुञ्ज र वन्यजन्तु आरक्ष क्षेत्र पर्दछन् (बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज, कोशीटप्पु आरक्ष, चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज, पर्सा आरक्ष, शुक्लाफाँटा आरक्ष) । हिमाली क्षेत्रका संरक्षित क्षेत्रमा मध्यम प्रकारको जन-सहभागिता जुटाइन्छ । यस्ता क्षेत्रमा पनि स्थानीय बासिन्दालाई पार्कको स्रोतको प्रयोग सीमित मात्रामा गर्न दिइन्छ । उदाहरणका लागि, वर्षको एक पटक १० दिन खरखडाइका बेला खर जम्मा गर्न दिइन्छ । हिमाली क्षेत्र राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली २०३६ अनुसार निकुञ्जको वरपर बस्ने बासिन्दाले पार्कको स्रोत सीमित मात्रामा प्रयोग गर्न पाउँछन् । यी बासिन्दाहरूले दैनिक जीवनमा आवश्यक पर्ने दाउरा, सोतर, थोरै काठ, घाँसपात जम्मा गर्ने र सीमित मात्रामा गाईवस्तु चराउन समेत पाउँछन् । निकुञ्ज भित्रको कुनै पनि क्षेत्र समुदायलाई हस्तान्तरण गरिँदैन तर समुदाय मिलेर पार्कको स्रोत प्रयोग गर्ने नीतिनियम बनाउन सक्छन्, जसले गर्दा उनीहरू आफैँले बाहिरी क्षेत्रबाट हुने अतिक्रमण रोक्न सक्छन् । मकालु-वरुण, सगरमाथा, शे-फोक्सुण्डो, लाङटाङ, खप्तड, शिवपुरी, ढोर पाटन शिकार आरक्षमा यस्तै व्यवस्था गरिएको छ ।

संरक्षण क्षेत्र र मध्यवर्ती क्षेत्रमा जनसहभागितामा नै संरक्षण कार्यहरू सम्पन्न गरिन्छ । स्थानीय समुदायलाई विकास तथा संरक्षण कार्यक्रमहरू बनाउन लगाएर उनीहरूद्वारा नै कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गराइन्छ । संरक्षण क्षेत्रमा हुने आम्दानीको

सम्पूर्ण रकम समुदायलाई जाने प्रावधान छ, तर मध्यवर्ती क्षेत्रमा निकुञ्जको ३०-५० प्रतिशत रकम स्थानीय समुदायमा खर्च गरिन्छ। यी जनसहभागितामा आधारित मध्यवर्ती क्षेत्रहरूमा मध्यवर्ती क्षेत्र प्रबन्ध नियमावली २०५३ ले कार्यसम्पादन सहयोग पुऱ्याएको छ। मध्यवर्ती क्षेत्रमा एउटा बस्ती (साधारणतया गाविस)लाई इकाई भनिन्छ र प्रत्येक एकाईमा उपभोक्ता समूह बनाइन्छ। यो समूहले ९ जनाको एउटा समिति बनाउँछ। यस समितिले उपभोक्ता समूह र मध्यवर्ती क्षेत्र कार्यालयसँग सम्बन्ध गराउँछ। यही समितिमार्फत् कार्यक्रमका योजनाहरू समूहले (र अन्य बनाइएका साना समूहले) कार्यालयमा पेस गर्दछन्। सबै समितिका अध्यक्ष सदस्य भएको र मध्यवर्ती क्षेत्र कार्यालयको वार्डेन सदस्य सचिव भएको मध्यवर्ती क्षेत्र विकास परिषद् (council) बन्दछ। यस सभाले रकमको विनियोजन गर्छ र यसको केही भाग जङ्गली जनावरहरूले गरेको हानिको क्षतिपूर्ति दिनका लागि राखिन्छ। वार्डेन अफिसको सहयोगमा प्रत्येक समितिले कार्ययोजना बनाउँछन् र सोहीअनुसार कार्यक्रम सञ्चालन गर्छन्।

संरक्षण क्षेत्रमा भने प्रत्येक गाविसमा त्यहाँका बासिन्दाले चुनेर वा रोजेर संरक्षण विकास समिति बनाउँछन्, जसमा १०-१५ जना सदस्य हुन्छन्। समितिमा महिला तथा दलित समुदायबाट पनि प्रतिनिधित्व गराइन्छ। समितिले प्रत्येक ५ वर्षको कार्ययोजना बनाउँछ। संरक्षण अधिकृतले संरक्षण क्षेत्रकै कार्ययोजना बनाउँछन्। समितिले कार्ययोजनाअनुसार कार्यक्रम सञ्चालन गर्दछ। संरक्षण क्षेत्र एउटा कानूनी मान्यता भएको संस्था हो। सरकारीस्तरमा सम्बन्ध स्थापित गर्न र कानूनअनुसार न्याय सम्पादन गर्न सरकारी अधिकारी पठाइन्छ र उसलाई न्याय सम्पादन गर्न पूर्ण अधिकार दिइन्छ। संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन गर्न संरक्षण क्षेत्र नियमावली २०५३ बनेको छ। संरक्षण क्षेत्रमा सम्पूर्ण कार्यक्रम जनसहभागिताबाट मात्र गर्नु पर्दछ। साथै सोबाट हुने आम्दानी पनि त्यहीँ खर्च गर्नु पर्दछ। तर साधारणतया यस्तो आम्दानीको ठूलो अंश प्रशासनिक खर्चमा लगाईन्छ।

संरक्षित क्षेत्रका वातावरणीय न्यायसम्बन्धी समस्याहरू

संरक्षित क्षेत्रमा विभिन्न समसामयिक सुधार हुँदै गए तापनि ती क्षेत्रहरूमा व्यवहारिक रूपमा वातावरणीय न्यायसम्बन्धी समस्याहरू भएको अध्ययनहरूले देखाएका छन्। यी समस्याहरू ठाउँअनुसार फरकफरक भए पनि प्रकृति हेरेर निम्नअनुसार विश्लेषण गर्न सकिन्छ:

- निकुञ्ज र त्यस वरपरका स्थानीय जनताबीचको सम्बन्ध द्वन्द्वात्मक रहेको छ। राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा आरक्षका जङ्गली जनावरबाट बालीनालीको नोक्सान, पशुहरूको नाश तथा मानिसको शारीरिक क्षति वा मृत्यु आदि घटनाका रूपमा वरिपरिका स्थानीय किसानहरूले बोझ बोकेका छन्। विभिन्न अध्ययनअनुसार

तराई क्षेत्रदेखि पहाडी भेकका लगभग सबै राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्षले 'निकुञ्ज-जनता द्वन्द्व' निम्त्याएको पाइन्छ। क्षतिपूर्तिबापत स्थानीय जनताहरूले कुनै सहायता नपाउने, महिला तथा कमजोरवर्गले दुर्व्यवहार खेप्नुका साथै दण्ड जरिवानासमेत बढी हुने स्थिति ती अध्ययनहरूले देखाउँछन्। यसले गर्दा राष्ट्रिय निकुञ्ज/आरक्ष क्षेत्रबारे जनताहरूमा सकारात्मक धारणा विकास भएको छैन। यसले अन्ततः संरक्षण कार्यलाई नै बाधा पुऱ्याएको छ।

- संरक्षित क्षेत्रको स्थापना वा विस्तारबाट परम्परादेखि बसिआएका समुदाय स्रोतको उपयोगबाट वञ्चित भएका प्रशस्त उदाहरण छन्। विभिन्न आदिवासी समुदाय, जसले युगौंदेखि आफ्ना वरिपरिका प्राकृतिक स्रोत, वन्यजन्तुलाई आफ्नै मौलिक तरिकाले उपभोग गर्दै आइरहेका हुन्छन्, त्यहाँको पारिस्थितिकीय प्रणालीका अभिन्न अंश हुन्। तर ती समुदायको कुनै पनि सहभागिता वा सहमतिबिना निकुञ्ज वा आरक्षको स्थापनाले इन्धन, दाउरा, घाँसपात, माछा वा जडीबुटी सङ्कलन तथा गाईवस्तु चराउने काममा बन्देज लाग्छ। यसबाट स्रोत उपभोग गर्न पाउने परम्परागत अधिकार हनन् हुन्छ। कुनै वैकल्पिक उपायको अभावमा जीविकोपार्जन नै पूर्ण रूपले असुरक्षित हुन जाने स्थितिसमेत देखापरेको छ। विभिन्न आदिवासी समुदाय आफ्नो हक स्थापनाका लागि अभियानमा जुटेका छन्। शाही चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज वरिपरिका बोटे, माभी आदि समुदायको अभियान यसको उदाहरण हो। यो एक किसिमको वातावरणीय न्यायको अभियान हो। यी आदिवासी जनजातिहरूले मध्यवर्ती क्षेत्र विकास कार्यक्रममार्फत् राष्ट्रिय निकुञ्जको आम्दानीको ३०-५० प्रतिशतको बाँडफाँडबाट पनि फाइदा पाउन सकेका छैनन्। आफ्नो कुनै सम्पत्ति नहुनाले कृषिमा दिइने सहायता, ऋण आदिबाट पनि लाभान्वित हुन सकेका छैनन्।
- संरक्षित क्षेत्रले उब्जाएको वातावरणीय अन्यायको अर्को समस्या त्यहाँ रहेका समुदायहरूको विस्थापन हो। आफ्नो मौलिक परम्परामा बसेका ती जनताहरूलाई राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्षको स्थापना वा विस्तार गर्ने उद्देश्यले त्यस स्थानबाट विस्थापन गरेर कुनै नयाँ ठाउँमा बसालिन्छ। यसले उनीहरूलाई वातावरण तथा प्रकृतिबाट छुट्ट्याउने मात्र नभई नयाँ ठाउँमा जन्म समेत कठिन हुन गई जीवनशैली नै छिन्नभिन्न हुनपुग्छ। यसको उदाहरण सन् १९७९ मा सरकारी निर्णयले रारा राष्ट्रिय निकुञ्जका कारण विस्थापित जनताको समस्यालाई लिन सकिन्छ (शाह सन् १९९१)। त्यसबेला मुगुको रारा र छार्पु गाँउबाट करिब ९०० जनालाई सुगम मानिने तराईमा बसोबास गराउँदा उनीहरूले सांस्कृतिक र वातावरणीय झटकाहरू (shock) खेप्नुपरेको थियो। यो प्रकृत्याले उनीहरूमा आफ्नो समुदाय र वातावरणबाट उखेलिएको अनुभव भएर विभिन्न सामाजिक तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्याहरू देखापरेका थिए। यसबाट उनीहरूको जीवनशैली तथा जीविकोपार्जन नै प्रभावित भएको पाइन्छ (यसबारे खण्ड ४ मा बयान

गरिएको छ) त्यस्तै शुक्लाफाँटाको विस्तार क्रममा कञ्चनपुर जिल्लाको रौतली र विछुवा गाविसबाट विस्थापित चार सय परिवारको जीविकोपार्जन नै सङ्कटपूर्ण भएकाले उनीहरू आन्दोलित भएका थिए (बागचन्द्र २०५८) ।

- राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्षहरू जैविक विविधता संरक्षणमा महत्वपूर्ण मानिन्छन् तर उक्त संरक्षण प्रयासबाट पर्ने नकारात्मक असरका भागिदार स्थानीय आदिवासी समुदाय संरक्षणबाट प्राप्त हुने लाभमा भने भागिदार हुन सकेका छैनन् । त्यस्तै निकुञ्जको स्थापना, विस्तार वा अन्य कार्यक्रम तथा त्यसको आर्थिक फाइदाका बारेमा समेत स्थानीय जनताले जानकारी नपाएको देखिन्छ । यो प्राकृतिक संरक्षण-बाट निम्तिएको वातावरणीय अन्याय हो ।

तालिका ८: शाही चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज निकुञ्जका जनावरले नवलपरासीका स्थानीय जनतामा पुऱ्याएको शारीरिक क्षति

गाविस	मृत्यु	सङ्घा	बङ्ग भङ्ग
दिव्यपुरी	१		-
पिठौली	१३		७
कावासोती	८		६
अग्यौली	३		२
कुमारवर्ती	४		५
कोलुवा	६		-
नारायणी	११		३
जम्मा	४६		२३

स्रोत: घिमिरे (२०५८) ।

राष्ट्रिय वन तथा सरकारद्वारा व्यवस्थित वन (National Forest and Government Managed Forest)

नेपाल अधिराज्यभित्र सिमाना लगाइएको वा नलगाइएको निजी वन/जग्गाबाहेकको वन क्षेत्र र त्यसमा पर्ने पर्ती/ऐलानी जग्गा, बाटो, पोखरी ताल, खोला बगर सम्पूर्ण क्षेत्र 'राष्ट्रिय वन' हो (वन ऐन २०४९) । राष्ट्रिय वनलाई व्यवस्थापन गर्ने निकाय/प्रकृत्याको आधारमा सरकारद्वारा व्यवस्थित वन, संरक्षित वन, सामुदायिक वन, कबुलियती वन तथा धार्मिक वनमा वर्गीकरण गरिएको छ । यीमध्ये सरकारद्वारा व्यवस्थित वनले सबभन्दा ठूलो क्षेत्र ओगट्छ । यसको व्यवस्थापन वन मन्त्रालयको स्वीकृति रहेको वन विभागले तयार पारेको कार्ययोजनाअनुसार जिल्ला वन कार्यालयले गर्छ । यस्तो वनको पैदावारमा सरकारको स्वामित्व रहन्छ र वनपैदावारको उपयोग, बिक्रीवितरण, निकासी, ओसारपसारको अनुमति दिने अधिकार पनि सरकारी निकायको नै हुन्छ ।

वन ऐनले 'वन'लाई 'रूखले ओगटेको' स्थानको आधारमा नभएर निजी दर्ता नभएको जग्गामा पर्ने सम्पूर्ण भूक्षेत्र भनेको छ । उक्त 'वन'मा रूख भएको क्षेत्र, भ्लाडी, घाँसे मैदान, बाँभो जमिन, सिमसार आदि सम्पूर्ण क्षेत्र पर्छन् । वास्तवमा यसभित्र पर्ने १० प्रतिशत रूखको 'क्राउन'ले ओगटेको भाग वन भएको क्षेत्र

(forested land on forest) हो । यही परिभाषाको आधारमा नेपालको 'वन'को क्षेत्रफलसम्बन्धी तथ्याङ्कहरू दिइन्छ । यी परिभाषासम्बन्धी केही प्राविधिक सवालहरूलाई अझ प्रष्ट पार्नुपर्ने देखिन्छ (श्रेष्ठ सन् २००१) । जस्तै: 'रूख' भनेको के हो ? विरुवाको छातीसम्मको उचाइको व्यास (diameter at breast height - dbh) को आधारमा दिइने 'रूख'को परिभाषा पर्वतीय, पहाडी तथा तराई सबै क्षेत्रमा एकैनास हुन सक्छ कि सक्दैन ? त्यस्तै १० प्रतिशत रूखको 'क्राउन कभरेज' भएको क्षेत्र 'वन क्षेत्र' वा वनस्पतिको विविधताको आधारमा भएको वनको वर्गीकरणबारे उपभोक्ता, सर्वसाधारण तथा व्यवस्थापन निकायहरूलाई जानकारी दिनुपर्ने देखिन्छ ।

राष्ट्रिय वन व्यवस्थापन नीति समय समयमा परिवर्तन हुँदै आइरहेको छ । नीतिगत परिवर्तनको चर्चा अगाडि नै गरिएको छ । केही वर्ष अगाडिको नीतिगत व्यवस्थाअनुसार तराई, चुरे र भित्री मधेशको क्षेत्रका 'चाक्ला वन' (block forest) को व्यवस्थापन सहभागितामूलक तवरले सरकारी निकायबाट गरिने व्यवस्था छ ।

तराईका वन र सहभागितामूलक (Collaborative) वन व्यवस्थापन

साधारणतया सामुदायिक वनले पहाडी क्षेत्रमा सफलता तथा व्यापकता पाएको छ । यस्तै प्रकारले कबुलियती वन प्रणाली पनि पहाडी क्षेत्रमै धेरै सीमित छ । पहाडी क्षेत्रमा व्यापकता साथ लागू भएको सामुदायिक वन प्रणाली तराई क्षेत्रमा सीधै लागू हुन्छ/हुँदैन भन्नेबारे फरकफरक विचारहरू आइरहेका छन् ।

तराईमा सामुदायिक वनले पछि आएका बासिन्दालाई मात्र समेट्न सकेको र त्यहाँका रैथाने बासिन्दा (जुन अहिले वन क्षेत्रभन्दा निकै टाढा बस्न पुगेका छन्)लाई समेट्न नसकेको भन्ने गुनासो आएको छ । यसरी वन क्षेत्रभन्दा टाढा बस्न पुगेका बासिन्दालगायत तराईको वनका अन्य समस्याहरूलाई समाधान गर्न सरकारले सन् २००० को वन क्षेत्र नीतिमा सहभागितामूलक वन व्यवस्थापनलाई समावेश गरेको थियो ।

तराईको वनको अवस्था र विनाशको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि पहाडभन्दा फरक भएको र यहाँ वन धेरै उत्पादनशील र व्यापारिक रूपमा प्रयोग गर्न सकिने सम्भावना भएकोले यो वनलाई पहाडको सामुदायिक वनभन्दा अलि फरक ढङ्गले व्यवस्थापन गर्नुपर्ने धारणाहरू छन् । तराईमा यस्तो प्रकारको प्रबन्ध प्रणाली चाहिएको थियो, जसले सबै सरोकारवाला (stakeholders) लाई (गाविस तथा जिविस समेत) समाहित गरी सबैको भूमिका, अधिकार, जिम्मेवारी र फाइदाको बाँडफाँड प्रष्ट गरोस् । यो आवश्यकतालाई ध्यान दिएर सहभागितामूलक वन प्रबन्ध प्रणालीको विकास गरिएको हो । यसले स्थानीय बासिन्दा र सरकारीबीच राम्रो सम्बन्ध स्थापित गरी तराईको वनको संरक्षण र प्रयोगको अधिकार सुनिश्चित गर्ने मुख्य उद्देश्य लिएको छ ।

यसले सबै प्रकारका सरोकारवालाको समूह (forum) बनाउने र स्थानीय समुदायलाई सशक्तिकरण गर्ने कार्यक्रम र नीति बनाउँछ, जसले गर्दा सरोकारवालाबीच ठाडो

र समानान्तर सम्पर्क गर्न सजिलो पर्दछ। 'निरन्तर सामाजिक सिकाइ प्रकृया' (continuing social learning process) बाट सबै सरोकारवालाको हित संरक्षण गर्ने प्रकारको सहभागितामूलक वन प्रबन्ध प्रणालीको विकास गर्ने कुरामा सो जोड दिइएको नीतिमा छ ।

सहभागितामूलक वन खासगरी 'अनुकूल व्यवस्थापन' (adaptive management) अवधारणाको विकाससँगै निस्किएको वन व्यवस्थापन प्रणाली हो । अनुकूल व्यवस्थापन भनेको नियम/नीतिलाई यति लचिलो बनाउने ताकि समाजमा र पारिस्थितिकीय प्रणालीमा आएको परिवर्तनअनुसार नियम/नीतिलाई सच्याउन र खोजीनिती गर्न सकियोस् । सहभागितामूलक प्रणालीअनुसार तराई र चुरे (सिवालिक) क्षेत्रमा जैविक विविधता क्षेत्र कार्यक्रम लागू भएको छ, जसले सबै प्रकारका सरोकारवालाको सहभागितामा जोड दिएको छ ।

तराईमा सामुदायिक वन प्रणालीअनुसार हजारौं समूहहरूले वन संरक्षण गरिरहेका छन् तर ती वन हस्तान्तरण भएका छैनन् । सामुदायिक वन उपभोक्ता महासङ्घले जनताको माग भएबमोजिम सामुदायिक वन हस्तान्तरण हुनुपर्ने माग राख्दै सर्वोच्च अदालतमा दिएको रिटअनुसार सर्वोच्च अदालतले प्रचलित कानूनअनुसार माग भइराखेको सामुदायिक वनको रूपमा हस्तान्तरण गर्दै जानुपर्ने आदेश दिएको छ । तर निर्णय सरकारले पालना गरेको छैन । अहिले नेपालमा ३५ लाख ६९ हजार ६ सय हेक्टर वन क्षेत्र सामुदायिक वनको रूपमा हस्तान्तरण गर्न सकिन्छ । तर हालसम्म जम्मा ९ लाख ९७ हजार हेक्टर सामुदायिक वन मात्र हस्तान्तरण भएको छ । यसको मुख्य कारण तराईका वन हस्तान्तरण नगर्नु हो । तराईको सिलसिलामा सरकारले गरेको एउटा निर्णय अनुसार ४० प्रतिशत काठको व्यापारबाट गरेको आम्दानी सरकारलाई बुझाउनु पर्छ । यो नियमविपरीत हो र सर्वोच्चले पनि यसलाई नियमविपरीत ठानेर निर्णय दिए तापनि सरकारले अझै यो रकम लिइराखेको छ ।

निष्कर्ष तथा सुझाव

नेपालको ग्रामीण क्षेत्रमा वन तथा वनजन्य उत्पादन जीवन यापनको अभिन्न अङ्ग हुन् । भूमिहीन तथा निम्नस्तरमा रहेका वर्ग, समुदाय तथा आदिवासी जनजातिका लागि वन जीविकोपार्जनको आधार हो । समुदायहरूले आफ्नै मौलिक तरिकाले व्यवस्थापन गरेको वन जस्तो सार्वजनिक स्रोतलाई विगतमा सरकारी नियन्त्रणमा राख्दा सामुदायिक दायित्वविहीन खुल्ला पहुँचको स्थितिमा पुगेको थियो । यसबाट भएको वनको अत्यधिक विनाशलाई पुनर्वास लगायतका विभिन्न सरकारी कार्यक्रम तथा नीतिगत व्यवस्थाले अझ तीव्र पारेको थियो । फलस्वरूप करिब तीन दशकअघि नीति निर्माताहरूमा स्थानीय समुदायको सहभागिताविना वनको संरक्षण हुन सक्दैन भन्ने सोचाइ आयो र सामुदायिक वनको अवधारणाले मूर्तरूप पायो । वन क्षेत्रको गुरुयोजना (२०४६) र त्यसअनुसार लागू भएको वन ऐन (२०४९) पछि वनक्षेत्रको

व्यवस्थापन समुदायहरूको नियन्त्रणमा आयो । हाल वनको व्यवस्थापन सरकारी नियन्त्रणमा रहेको राष्ट्रिय वनबाहेक सामुदायिक वन, कबुलियती वन तथा संरक्षित क्षेत्रअन्तर्गत भएको छ । ती कार्यक्रममा सामुदायिक हित र प्राकृतिक स्रोतको संरक्षणमा सकारात्मक पक्षहरू प्रशस्त छन् । तर यो लेखमा ती कार्यक्रमभित्र रहेका समस्या, त्यसमा पनि वातावरणीय अन्यायका अवस्थाहरू केलाइएको छ ।

सामुदायिक वन व्यवस्थापन प्रणालीमा सहभागिता, पहुँच र लाभांश वितरणमा असमानता, जातीय/वर्गीय/लैङ्गिक आधारमा विभेद, सामुदायिक हक कृण्ठित पार्ने भनिएका प्रयास वा नीतिगत परिवर्तन आदि वातावरणीय न्यायको दृष्टिबाट महत्वपूर्ण छन् । सामुदायिक वनले समेट्न नसकेका समुदाय वा वर्गको गरिबी निवारण गर्ने उद्देश्य राखेर कबुलियती वन कार्यक्रम लागू भएको छ । यसको कानूनी तथा व्यवस्थापकीय अपूर्णता र जीविकोपार्जन सुरक्षामा पूर्ण सफल रहेको छैन । त्यस्तै जैविक विविधता संरक्षण तथा पर्यावरणीय पर्यटन विकासमा महत्वपूर्ण मानिएको संरक्षित क्षेत्र कार्यक्रमले स्थानीय जनता, त्यसमा पनि पिछडिएका आदिवासी समुदायको हितलाई समेटेको छैन । यसरी माथि चर्चा गरिएका वन व्यवस्थापन गर्ने विभिन्न प्रयासमा देखिएका वातावरणीय अन्यायको अवस्थालाई सुधार्न केही सुझावहरू तल दिइएको छ ।

१ सामुदायिक वन व्यवस्थापनमा गरिव परिवार, दलित तथा पिछडिएका जनजातिलाई प्राथमिकता दिनुपर्दछ । सामुदायिक वनबाट आम्दानी गर्ने उपायहरू कार्यान्वयन गरी यस्तो आम्दानी उनीहरूलाई सहयोग पुग्ने ठाउँमा लगानी गर्नुपर्दछ ।

साधारणतया नीति/नियम बनाउनेहरू (त्यसमा पनि अन्तर्राष्ट्रिय संस्था)मा रहेका दुईवटा भ्रमले गर्दा वन तथा स्रोतको संरक्षण कार्यक्रम गरिवमुखी भएको छैन । एउटा साधारण भ्रम (myth) के छ भने गरिबी (छोटो समयको सोचाइ र आवश्यकता)ले नै वातावरण विगाउँछ र बिगेको वातावरणले गरिबी भन्नु बढाउँछ । यसकारण गरिबीको कृचक्रमा फँसेपछि उम्कनै गाह्रो पर्दछ । अर्को, आर्थिक उन्नति गर्ने क्रममा केही समयको लागि वातावरण विग्रन्छ र आर्थिक उन्नति भएपछि आफैँ राम्रो हुन्छ, भन्ने भ्रम छ । यी दुवै भ्रमले गर्दा वातावरण व्यवस्थापनमा गरिवमुखी कार्यक्रम आएका छैनन् । वास्तवमा गरिव पनि वातावरणमा संरक्षणमा सहभागी हुन्छन् किनभने उनीहरूको 'जीविकोपार्जन' वातावरण राम्रो भएमा मात्र सुदृढ हुन्छ । यो पछिल्लो मान्यताले विस्तारै महत्व पाएको देखिन्छ । स्रोत संरक्षणबाट गरिबी निवारणमा सहयोग पुऱ्याउन निम्न तरिका अपनाउन सकिन्छ ।

- स्रोतहरू व्यवस्थापन संरक्षण र प्रयोगमा गरिवहरूलाई धेरै अधिकार र जिम्मेवारी दिने ।
- समन्यायिक प्रशासन पद्धति बसालेर गरिवहरूलाई निर्णय प्रकृत्यामा पुऱ्याउने । निर्णयलाई सहयोग पुऱ्याउन सूचना, प्रविधि तथा न्यायमा पहुँच सरल बनाउने ।

- वातावरण संरक्षण गरेबापत गरिब (देश/समूह)लाई प्रोत्साहन, पुरस्कार र सहयोग गर्ने संरचना बसाउने ।
- २. सरकारी निकाय वा कार्यालयसँग सम्बन्धित सामुदायिक वन हस्तान्तरण तथा व्यवस्था गर्ने प्रकृयाहरू सरलीकृत गर्नुपर्छ ।
- ३. सामुदायिक वन व्यवस्थापनमा महिलाको सहभागिता बढाउनुकासाथै महिलाहरूद्वारा व्यवस्थित सामुदायिक वनको सङ्ग्रह बढाउनुपर्छ । यस्ता वनबाट प्राप्त हुने आमदानी पनि उनीहरूकै हातमा जानुपर्छ ।
- ४. सामुदायिक वनमा भएको स्थानीय अधिकार कम गर्ने प्रयास भएबाट स्थानीय समुदायहरूमा वन व्यवस्थापन तथा संरक्षणमा उदासीनता आउन सक्ने भएकोले त्यस्तो प्रयास गर्नुहुँदैन ।
- ५. कबुलियती वन कार्यक्रमलाई गति दिनुपर्ने, अन्य क्षेत्रमा समेत विस्तार गर्नुपर्ने, नियन्त्रणलाई विकेन्द्रीकरण गर्नुपर्ने तथा उपभोक्ताहरूको हक संरक्षण गर्न आवश्यक कानूनी व्यवस्था मिलाउनुपर्ने देखिन्छ ।
- ६. संरक्षित क्षेत्रबाट प्राप्त हुने आमदानी (खुद मुनाफा) सम्पूर्ण स्थानीय क्षेत्रमा, त्यहाँको जनसमुदायको सहभागितामा उनीहरूको जीविकोपार्जनमा सहयोग पुग्ने तवरले खर्च गर्नुपर्छ । यसमा विशेषतः संरक्षित क्षेत्रले असर पुऱ्याएका त्यहाँका रैथाने जाति तथा जनजातिलाई फाइदा पुग्नुपर्छ । संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनमा पनि स्थानीय समुदायलाई सहभागी गराउनुपर्दछ । त्यसो भएमा स्थानीय समुदायले नै संरक्षित क्षेत्रबाट उनीहरूमा हुने हानि हटाउन र संरक्षित क्षेत्रबाट बढी फाइदा लिने उपायहरू कार्यान्वयन गर्न सक्दछन् । ♦